

«Haugianerliberalister og økonomisk vekst i Norge 1800-1875».

Notat fremlagt på Norske Historikerdager, Stavanger 19 juni 2015.

Bergen og Stord, september 2015.

Ola Honningdal Grytten

Professor NHH

Kjell Bjørn Minde

Førsteamanuensis HSH

Ola Honningdal Grytten: ola.grytten@nhh.no, tel 55959345

Kjell Bjørn Minde: kjell.minde@hsh.no, tel 53491390.

Haugianerliberalister og økonomisk vekst i Norge 1800-1875

1. Innledning

Fra 1840-årene gikk Norge inn i tid preget av langsiktig og varig økonomisk vekst. Fordoblingstiden i produksjonen per innbygger sank fra en 500-700 år til 70 år.¹ Et tidligere økonomisk lavvekstregime ble dermed erstattet av et moderne høyvekstregime. Økonomiske historikere har vært enige i at overgangen fra den såkalte merkantilismen, med sterkt innslag av handelshindringer, etableringshindringer, privilegier og monopoler hindret at veksten skjøt fart. Men da systemet ble avløst av liberalisme, som fremmet internasjonalt varebytte og nedbygging av privilegier og monopolordninger, føret dette til kraftigere vekst. I denne overgangen spilte forskjellige nasjonale og internasjonale puritanske miljø en viktig rolle. Hvilken rolle spilte norske puritanere på 1800-tallet, primært presentert ved haugianerne, i avviklingen av det merkantilistiske økonomiske systemet?

I denne artikkelen vil vi sette særlig søkelys på den rollen Hans Nielsen Hauge (1771-1824) og den bevegelsen han skapte kan ha spilt som vekstfremmende faktor i moderniseringen av norsk økonomi fram til 1870-årene. Haugianismen kom rundt 1870 inn i en brytningstid på flere felter. Tiden rundt 1870-80 kan av den grunn være en riktig avgrensning for vår undersøkelsesperiode.

Hauge bidro selv sterkt til entreprenørskap, økonomisk vekst og folkeopplysning.² Likevel var det etterfølgerne hans som fikk det store ansvaret og muligheten til å virkeliggjøre de økonomiske, politiske og religiøse ideene han etterlot seg da han døde i 1824.

Hauge skapte en stor, kristen folkebevegelse som påvirket samfunnsutviklingen på mange måter. Folkebevegelsen tjente i hovedsak to formål. Den var både en luthersk vekkelsesbevegelse og en kristen bevegelse for samfunnsreformasjon.³

¹ For en generell innføring i emnet, se Fritz Hodne og Ola Honningdal Grytten, *Norsk økonomi i det 19. århundre*, Fagbokforlaget, Bergen 2000, 318 pp. Heretter Hodne og Grytten 2000. Se også Ståle Dyrvik, et.al., *Norsk økonomisk historie 1500-1970*, Band 1 1500-1850, p 243. Produksjonen per innbygger kan ha doblet seg på 350 år, fra 1500-1850. Dette tilsier en vekst på 0,2% per år. Regner vi fordoblingstid 1500-1800, vil denne ha ligget en del høyere ettersom produksjonen per innbygger i 1800 må ha ligget under det den var i 1850.

² For et tidlig forsøk på å gi et oversyn over gründervirksomheten, se H. G. Heggtveit, *Den norske Kirke i det nittende Århundrede*. Et bidrag til dens historie, 2 Vol, del II, , Christiania 1912-1920, særlig pp 812-826.

³ For en kort og oversiktlig omtale av vekkelsesbevegelsene i Norge på 1800-tallet, se Godvin Ousland, *Vekkelsesretninger i norsk kirkeliv*. Hva de lærte og siktet på, Luther Forlag, Oslo 1978, 168 pp. Se særlig pp 18-34. Se også kortfattet framstilling av kirke og misjon på 1800-tallet i Andreas Ropeid, «Misjon og bedehus», i Ingrid Semmingsen, et.al (red.) *Det gjenfødte Norge*, Bind 4 i Norges Kulturhistorie, H. Aschehoug & Co, Oslo 1980, pp 195-218. For en kortfattet oversikt over deler av av det samfunnsreformatoriske programmet, se Finn Wiig Sjørnsen, *Den haugianske periode (III) 1796 -ca 1850*. Artikler om Hans Nielsen Hauge, haugianismen og bevegelsens betydning for kultur og opplysningsarbeid, NLA-Forlaget, Bergen 1997, 147 pp, særlig på pp 49-95. Heretter Wiig Sjørnsen 1997. Se også en utdypende artikkel om den religiøse utviklingen på Vestlandet på 1800-tallet i Svein Ivar Langhelle, *Frå religiøst felleskap til personlege val*, i Knut Helle, hovedredaktør, *Vestlandets historie*, Bind 3. Kultur, pp 107-147. Se også Nils Gilje, «Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd», LOS-senter notat 9403, Bergen 1994. 26 pp. Heretter Gilje 1994. Se også Ola Honningdal Grytten og Kjell Bjørn Minde, «Haugianerliberalistene: En analyse av haugianerne som politikere og næringslivsaktører» i Rolf Svellingen, (red.), *Grunnløvsjubileum 200 år – i perspektiv på utvandringa til Amerika og USA si grunnlov av 1787*, Vestnorsk utvandringssenter -Vestmannalaget – Norsk Bokreidingslag, Bergen 2015, pp 22-46.

Det samfunnsreformatoriske arbeidet gikk gjennom fire virksomhetsområder.⁴ En del var stortingshaugianerne, en annen haugianerne som satt i by- og herredsstyrene fra 1837. En tredje var de haugianske gründerne, som gjennom sin virksomhet skapte tusenvis av nye arbeidsplasser. En fjerde, og kanskje den viktigste, var alle de hundretusenvis av nordmenn som på en eller annen måte var påvirket av ideene hans og som i det daglige prøvde å etterleve disse. Alle disse fire strømmingene bidro i det store moderniseringsprosjektet Norge kom inn i helt på begynnelsen av 1800-tallet.

I dette arbeidet vil vi særlig sette søkelyset på virksomheten til stortingshaugianerne og forsøke å vurdere hvordan de, gjennom lovgivningsarbeidet og investeringspolitikken på Stortinget, kan ha påvirket det nærings- og makroøkonomiske forløpet i norsk økonomi frem til 1870-årene. Vi vet at de utgjorde en ledende del av bondeopposisjonen på Stortinget. I mange tilfeller var nemlig haugianerpolitikken i godt samsvar med bondepolitikken, og omvendt.⁵

Artikkelen er i hovedsak delt i fire deler. Etter innledningen i del I, følger del II, med en oversikt over kilder, metode og teori. I del III setter vi haugianernes reformprogram inn i Grunnlovens institusjonelle rammer. I del IV gjør vi rede for resultatene i denne undersøkelsen. I del V følger oppsummering og sammendrag.

2. Kilder og metode

Hans Nielsen Hauge etterlot seg et stort, skriftlig materiale i form av mange bøker, prekenes, brev, handelskorrespondanse og regnskapsbøker.⁶ Vi har brukt mindre deler av dette materialet. I første rekke har vi brukt deler av en meget stor sekundærlitteratur om ham og den bevegelsen han skapte. Disse kildene består av en rekke artikler og en stor mengde bøker som omhandler Hans Nielsen Hauge, haugianerne, haugianismen og bondeopposisjonen på Stortinget.⁷

⁴ For en omtale av synet på bøndene og på deres måte å arbeide på for å få politisk innflytelse, se Marte Hommerstad, «Bondestrategene», i Marte Hommerstad og Morten Nordhagen Ottosen, (red.), *Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite*, Akademika Forlag Oslo 2014, pp 47- 59.

⁵ Fram til 1830 er det av en rekke grunner vanskelig å snakke om noen fasttømret bondeopposisjon, men fra ca 1830 formes denne til et kraftfullt senter i Stortinget under den usedvanlige politiske begavelsen Ole Gabriel Ueland. Se Arne Bergsgård, *Norsk historie 1814-1889*, Det Norske Samlaget, Oslo 1975, 265 pp, særlig 103-130, og Knut Helle, m.fl., *Grunnbok i Norges historie. Fra vikingtid til våre dager*, Universitetsforlaget, Oslo 2013, 569 pp, særlig pp 206-228. Se også Marte Hommerstad, *Politiske bønder. Bondestrategene og kampen for demokratiet 1814-1837*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2014, 345 pp, men særlig pp 7-35, og pp 246-258. Rent tallmessig opplevde haugianismen antakelig sin storhetstid i 1830-årene. Og det var nettopp i 1830-årene at haugianismen ble transformert til politisk bevissthet...» Wiig Sjørnsen 1997, p 43.

⁶ For en oversikt over denne litteraturen, se i første rekke Finn Wiig Sjørnsen, *Den haugianske periode (I). Litterær produksjon av og om Hans Nielsen Hauge og haugianerne. En bibliografi. 2.utvidete utgave*, NLA-forlaget, Bergen 1993, 164 pp., særlig pp 19-27.

I fremstillingen av arven etter Hauge og fram til vår omtale av næringspolitikken har vi hatt stort utbytte av Finn Wiig Sjørnsen, *Den haugianske periode (III) 1796-ca 1850. Artikler om Hans Nielsen Hauge, haugianismen og bevegelsens betydning for kultur og opplysningsarbeid*, NLA-Forlaget, Bergen 1997, 147 pp. Vi bygger særlig på fremstillingen pp 49-95.

⁷ Vi viser særlig til bøkene Finn Wiig Sjørnsen har publisert om ulike sider ved Hauge og hans virksomhet, om haugiansimen og bondeopposisjonen på Stortinget, m.v..

Det finnes ellers en meget stor litteratur om dette emnet, vi viser i dette arbeidet bare til utvalgte deler av denne og til litteraturlisten. Vi har også brukt materiale fra Stortingsarkivet, NSD, Bergen.

Dette materialet viser at de var en del av bondeopposisjonen.⁸ I dette arbeidet vil vi vurdere bondeopposisjonens økonomiske program utfra MA modellen. Vi kan ikke gjøre økonomiske beregninger, men vil forsøke å gjøre kvalitative vurderinger av politikken de førte.

Det økonomiske metodiske rammeverket som Moses Abramowitz utviklet på 1950-tallet har som siktemål å forklare økonomisk vekst på lang sikt fra tilbudssiden. Den postulerer at produksjon (Y) er en funksjon (F) av kapital (C), som er produksjonsmidler, arbeidsinnsats (L), og naturressurser (N).

$$Y=F(C,L,N) \quad (1)$$

De tre produksjonsfaktorene må tillegges ulik vekt (a), (b), der $a < 1$, $b < 1$ og $(a+b) < 1$. Dermed får vi følgende vektete produksjonsfunksjon:

$$Y=F(aC,bL,(1-a-b)N) \quad (2)$$

Endringer (∂) i hver av produksjonsfaktorene gir samlet økonomisk vekst (dY). Dermed har vi en ligning som uttrykker langsiktig vekst i økonomien ut i fra tilbudssideparametre:

$$dY=F(a\partial C,b\partial L,(1-a-b)\partial N) \quad (3)$$

I 1955 publiserte for første gang Moses Abramowitz sitt banebrytende empiriske arbeid om "growth accounting". Der forsøkte han å henføre vekstårsaker i økonomien til kvantitative endringer i produksjonsfaktorene. Resultatet viste at størstedelen av den økonomiske veksten ikke kan forklares ut i fra kvantitativ vekst i kapital, arbeidsinnsats og naturressurser. Den uforklarte delen betegnet han som restfaktoren (R). Den utgjorde det han kalte total faktorproduktivitet. Det innebærer produksjonsfaktorenes samlede produktivitetskomponent påvirket av teknologi, organisering, sammensetning, institusjoner, kvalitative forbedringer og andre produktivitetsfremmende faktorer. Dermed kunne man uttrykke økonomiens vekstligning fra tilbudssiden ved følgende ligning:

$$dY=F(a\partial C,b\partial L,(1-a-b)\partial N)+R \quad (4)$$

I denne artikkelen søker vi å belyse hvordan haugianerne påvirket disse produksjonsfaktorene i vekstretning gjennom sin virksomhet. Om vi utvider endringene i produksjonsfaktorer også til å gjelde kvalitative (qlt) endringer og ikke bare kvantitative endringer får vi følgende vekstligning:

$$dY=F(a_{qnt}\partial C_{qnt}+a_{qlt}\partial C_{qlt}),(b_{qnt}\partial L_{qnt}+b_{qlt}\partial L_{qlt}),((1-a-b)_{qnt}\partial N_{qnt}+(1-a-b)_{qlt}\partial N_{qlt})+R \quad (5)$$

Gjennom sitt entreprenørskap sørget haugianerne for å øke både arbeid, kapital og naturressurser som kvantitative produksjonsfaktor. Samtidig gjorde folkeopplysning og opplæring i produksjon og effektiv utnyttelse av naturressurser til at produksjonsfaktorene også fikk en kvalitativ forbedring. I denne artikkelen vil vi imidlertid fokusere på institusjonsmessig entreprenørskap som haugianerne bidro med gjennom sitt politiske entreprenørskap ved å bidra sterkt til innføringen av en liberalistisk og mer effektiv

⁸ Wiig Sjørnsen 1997, pp 84-85.

organisering av næringslivet på 1800-tallet – bort fra privilegier, monopoler og produksjonskonserverende strukturer over til konkurransebasert og utviklingsfremmende strukturer.

3. Et teoretisk rammeverk: Religionen som forklarende kraft i den økonomiske vekstprosessen i Europa

Religionens plass som forklarende kraft i Europas utvikling de siste 500 årene er kommet til syne i en rekke debatter om denne. Vi vil her nevne tre som hver er knyttet til tre, bemerkelsesverdige økonomiske utviklingsforløp i Europa.

3.1. Religionens betydning for Europas vekst siden 1500-tallet

Bakgrunnen for den første debatten er at produksjonsnivået i Europa på 1400-tallet kanskje ikke lå høyere enn i den arabiske, indiske og kinesiske kulturen. Men fra da av startet en utvikling i Europa som gjorde at verdensdelen langsomt seilte fra dem. På 1700-tallet lå produksjonsevnen klart over i Europa. På 1800-tallet økte forskjellene veldig i løpet av bare 100 år. På 1900-tallet fortsatte gapet å øke, inntil de siste tiårene, hvor gapet har begynt å lukke seg.

Debatten om årsakene til dette utviklingsforløpet er over 200 år gammel. Vi leter fremdeles etter svarene på disse spørsmålene, og der er ingen alminnelig enighet om svaret på dem. Noen betoner indre krefter i Europa som de viktigste, andre mener at utbyggingen av resten av Verden gjennom kolonisystemet må ha spilt en meget stor rolle. Dette er en stor debatt som vi ikke skal gå inn på her.⁹

I debatten om årsakene til at denne utviklingen skjedde har også religionens betydning for den økonomiske veksten hatt en plass, og lever nå i beste velgående, noe den britiske historikeren Niall Ferguson er et godt eksempel på.¹⁰ I et forsøk på å forklare det første utviklingsforløpet, hvorfor Vesten dro fra resten av verden, har han trukket frem den protestantiske arbeidsmoralen som en av de seks faktorene som skapte disse store utviklingsforskjellene.¹¹

3.2 Religionens betydning for en sterkere vekst i NV-Europa enn SØ-Europa etter 1500

Det andre forløpet handler om at det økonomiske vekstsenteret og tyngdepunktet flyttet seg Sør og Øst til Nord og Vest. Denne forflyttingen var synlig allerede på 1600-tallet. På 1700-tallet var forskjellene påtagelige og de økte på utetter 1800-tallet. I 1930-årene var de blitt meget betydelige, der det nordvestlige Europa hva BNP per innbygger angikk, lå om lag 40% over det tilsvarende nivået i de sørøstlige delene.

⁹ Se en kortfattet norskspråklig framstilling i Kjell Bjørn Minde og Ola Honningdal Grytten, Miljøbevisst og bærekraftig. Vekst, fordeling og forvaltning i et samfunnsfaglig perspektiv, Fagbokforlaget, Bergen 2004, særlig pp 95-102. Heretter Minde og Grytten 2004.

¹⁰ Se Niall Ferguson, Civilization. The Six Killer Aps of Western Power, Penguin Books, London 2011. Heretter Ferguson 2011.

¹¹ Se Ferguson 2011, særlig pp 256-294.

I studiet av svarene på dette andre utviklingsforløpet utgjør Max Webers bok *Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus* en milepæl.¹² Den kom i 1905. Han belyste den sterke veksten i Nord- og Vest-Europa sammenlignet med veksten i Sør og Øst ut fra b.l.a. protestantisk etikk, særlig fra den reformerte, kalvinistiske etikken. Max Webers konklusjon var at protestantisk etikk spilte en avgjørende og positiv rolle for entreprenørskap og raskere vekst og utvikling i de nordvestlige delene av Europa enn i de øvrige delene.¹³

3.3 Religionens betydning for fremveksten av en høyvekstøkonomi i Europa

Det tredje, og kanskje mest bemerkelsesverdige forløpet, er den moderne økonomiske veksten i seg selv: i korthet innebærer det at et økonomisk lavvekstregime i løpet av kort tid erstattes av et moderne høyvekstregime, som i løpet av under 200 år totalt har forvandlet Europa, Vesten og også, etter hvert Resten. Endringene er dramatiske: det er snakk om at fordoblingstiden i produksjon per innbygger i Europa faller fra 500-700 år til 70 år i løpet av et par generasjoner på 1800-tallet.

Debatten om Europas overgang fra et lavvekst- til et økonomisk høyvekstregime er meget omfattende og også gammel.¹⁴ Et særtrekk ved denne omvandlingen av veksten i økonomien er geografien i den: den starter i Nord og Vest og spredte seg til Sør og Øst.

Dette moderne økonomiske gjennombruddet kan sees som en fortsettelse av en prosess som startet på 1500- og 1600-tallet i Vest og Nord. Den førte til at denne delen av Europa langsomt seilte fra Sør og Øst. Slik betraktet har det moderne økonomiske vekstgjennombruddet i nord og vest på 1700-tallet og 1800-tallet flere hundre år gamle røtter tilbake i hele Europas økonomi og samfunnsliv.

Framstillingen ovenfor har vist at en av forklaringsfaktorene for de to første utviklingsforløpene har vært den protestantiske religionen. I og for seg ligger det både i Webers og Fergusons resonnement at den gjør det i det tredje forløpet også ettersom den saktegående økonomiske veksten kulminerer i det moderne økonomiske høyvekstregimet. Det vi mangler, i alle fall i Norge, er en analyse av hvilken rolle den protestantiske religionen spilte under det moderne gjennombruddet, utover at den, som tidligere, påvirket enkeltindividenes holdninger til sparing og investering.

Men - på hvilken måte kan den protestantiske religionen ha spilt en rolle for fremveksten og utformingen av høyvekstøkonomien?

3.4. Den protestantiske etikken og kapitalismens ånd

¹² Se norsk utgave: Max Weber, *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, Pax Forlag A/S, Oslo 1995, 178 pp, særlig pp 72-88. Se også Hartmut Lehmann and Günther Roth, *Weber's Protestant Ethic. Origins, Evidence and Context*, German Historical Institute, Washington, Cambridge University Press, 1993, 397 pp. Se også Se Christen T. Jonassen, *Etiske systemer og økonomisk atferd*, Tidsskrift for samfunnsforskning, Vol 4, 1963, pp 55-72. Heretter Jonassen 1963.

¹³ For en forskningsoversikt, se Ola Honningdal Grytten, "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: Entrepreneurship of the Norwegian Puritan Leader Hans Nielsen Hauge", *Review of European Studies*, Vol 5, No 1, 2013, pp 31-44.

¹⁴ Vi kan ikke komme inn på denne debatten her, og det er dessuten åpenbart at vi i hvert enkelt land som kom gjennom denne omvandlingen i tillegg til noen grunnleggende likhetstrekk i omdanningsprosessen også finner særtrekk som er knyttet til det enkelte lands næringsgrunnlag, politiske forhold og nasjonale særtrekk og kultur.

3.4.1 Den reformerte kirke og kapitalismens ånd

Hvordan kan den protestantiske religionen ha spillt en rolle i den økonomiske vekstprosessen? Webers forklaring på dette, lå ifølge ham forankret i den protestantiske kallsetikken, særlig i kalvinismen. Gud hadde kalt enkeltindividet til et livskall som innebar sterk vekt på det enkelte menneskes ansvar for egen frelse. Sammen med den kalvinske predestinasjonslæren, der fromhet materialiserte seg i vellykkethet, bidro dette til entreprenørskap og driftighet. Personlig framgang skapes gjennom hardt arbeid og et nøysomt liv, og denne fremgangen kan være et tegn på at en hører til de utvalgte, men uten at noen kan vite dette med sikkerhet. (Sjekk) Denne virksomheten skaper et overskudd, som ikke skal ødsles vekk, men reinvesteres i ny produksjon og ny vekst.

Arbeidet blir en gudstjeneste, sparsommeligheten en dyd. I sum bidrar disse holdningene til økt personlig ansvar for seg selv, men også et samfunns- og forvalteransvar overfor Gud og ens medmennesker.

Likevel, det er viktig å understreke at Weber aldri, slik noen av kritikerne hans påstod at han hadde gjort, satte frem en monokausal teori om at det var sider ved den protestantiske religionen som alene skapte disse utviklingsforskjellene.

Den amerikanske sosiologiprofessoren Christen T. Jonassen hevdet at den reformerte kirke av flere grunner hadde større moralsk kraft til å tukte menneskene inn i et liv preget av hardt arbeid og sparsommelighet enn den de lutherske kirkene hadde. Et vesentlig punkt var at lutherdommen svekket denne kraften ved sin sterke betoning av nåden.¹⁵ I tillegg mente han at den reformerte kirke hadde en mer systematisk og fornuftsledet ordning av det moralske livet enn den som lutheranerne hadde.¹⁶

3.4.2 Den lutherske kirke og kapitalismens ånd

Danmark-Norge var ikke en stat som var preget av kalvinismen, men av lutherdommen. Om Weber har rett i at det var særlig den reformerte varianten av protestantismen som fremmet økonomisk vekst, så kan den samfunnsmessige påvirkningen fra kalvinismen ha begynt tidligere enn den gjorde fra lutherdommen. Hvorvidt dette var tilfelle eller ikke er det vanskelig å vite noe sikkert om i dag.

I de lutherske landene skjedde kanskje ikke dette for alvor før enn pietismen slo igjennom i disse på første halvdel av 1700-tallet. Da pietismen kom, brakte den kristentroen inn i hjertene på det brede laget av folk på en helt annen måte enn før, og åpnet dermed mulighetene for et nært, personlig og livsforvandlende forhold til Gud. Det er i denne pietistiske tradisjonen vi må forstå Hans Nielsen Hauge. Han var selv grepet av pietismen. Han bidro sterkere enn noen andre i Norge til å gjøre den til en kristen, samfunnsreformerende kraft. Haugianismen brakte samfunnsreformasjon til Norge.

¹⁵ Jonassen 1963, pp 55-72.

¹⁶ Jonassen 1963, p 61.

Hauge var grepet av pietismen da han opplevde sitt religiøse gjennombrudd våren 1796. De tre-fire første årene konsentrerte han seg primært om forkynnelse og forfatterskap. I 1801 fikk han imidlertid løst handelsbrev i Bergen, og begynte som næringslivsmann.

Inntil 1800 strevde han med å avklare sitt eget syn på materiell vinning. Men han arbeidet seg frem til en helt klar næringslivsteologi, som også ble grunnlaget for hans næringslivsetikk: å tjene gode penger var en gudstjeneste som skulle gagne Gud, ens neste og en selv. Hardt arbeid, nøysomhet, sparing og investering var gode gjerninger, en form for gudstjeneste og var nødvendige sider ved det kristne livet for å bringe folk ut av fattigdom.¹⁷

Adferden ble dermed den samme som for kalvinistene, men begrunnelsen ble en annen. Hauge hadde et klassisk luthersk syn på arvesynden. Et menneske er fortapt, men ved Guds nåde frelses dem som kommer til tro på Ham. Det skjer gjennom omvendelsen til et liv i Kristus. Med troen må der følge gode gjerninger, der et liv preget av hardt arbeid, nøysomhet og sparsommelighet var en del av det kristne livet som skulle leves etter omvendelsen.¹⁸

Dette minner sterkt om det synet på arbeid som kalvinistene hadde. Et spørsmål blir derfor om hvorvidt han selv eller bevegelsen han skapte etter hvert drev i retning av de puritanske og reformerte kirkene eller om haugianismen i all hovedsak var en videreutvikling av et luthersk, pietistisk synspunkt på arbeid og nøysomhet.

Professor Oddvar Johan Jensen har i en artikkel belyst i hvilken utstrekning haugianismen kan sies å være en videreføring av den lutherske pietismen. Hovedkilden for hans undersøkelse er innholdet i katekismene, særlig den meget utbredte katekismen Erik Ludvigsen Pontoppidan utarbeidet.¹⁹

Jensen har studert forklaringene til budene i disse, og han konkluderer med at forklaringene til særlig tre av budene i sum har meget klare føringer for dagliglivet hva arbeid angår. Det gjelder det tredje, det sjette og det sjuende bud.

I sum fremmet forklaringene til disse budene en kristendomsforståelse som sterkt betonte nødvendigheten av hardt arbeid, nøysomhet og sparing. Jensen konkluderer derfor med at den sterke haugianske betoningen av hardt arbeid og nøysomhet må sees på som en videreføring av det lutherske synet og i liten grad trenger å ha sin inspirasjon fra puritansk eller reformert kristendomsforståelse.²⁰

¹⁷ Jonassen 1963, p 63.

¹⁸ Jonassen 1963, pp 62-65. «Kjennemerket ved Hauges kristendomsforståelse og forkynnelse er imidlertid hans sterke betoning av Kristi verk i oss, uttrykt gjennom et hellig liv med gode, ytre gjerninger. Med stor kraft forkynte Hauge at det er ikke nok å være døpt eller ha et kristent vitnesbyrd i munnen. Omvendelsens rette kjennetegn er gjerningene». Se Wiig Sjursen 1997, p 49.

¹⁹ Se Oddvar Johan Jensen, «De ti bud i katekismen. En kommentar til moraloppfatningen på 1700-tallet», Årbok for norsk utdanningshistorie, Årgang 30, 2013/2014, pp 55- 68. Heretter Jensen 2014. Se også Giljes fremstilling, Gilje 1994, pp 3-19.

²⁰ «Saken er under utvikling gjennom ortodoksi til pietisme. Samlet sett gir dette en religiøst begrunnet aktivisme med fokus på arbeid og liten plass for konkurrerende aktiviteter. Det er i denne tradisjonen vi noen tiår senere finner Hans Nielsen Hauge. Han fremstår som en idealtipe av denne form for pietisme. Historisk sett ligger det derfor vesentlig nærmere å gå til denne Hauges egen elementærbok fra ungdommen av, Pontoppidans forklaring, enn å lete etter kilder i engelsk puritanisme», Jensen 2014, p 66.

I katekismen lå det også klare formaninger til rett livsførsel til menn i ledende stillinger og til ansatte i statstjenesten. Dessuten lå det et krystallklart antikorrupsjonsprogram og klare normer for god privat forretningsmoral.²¹

Professor Christen T. Jonassen mener for sin del at Hans Nielsen Hauge er den største lutheraneren Norge noensinne har fostret. Hauge har ifølge Jonassen vært like viktig for Norges kristenliv de siste par hundre årene som Martin Luther har vært det for tyskernes.²² Han peker samtidig på Hauges klare paralleller til de anglo-amerikanske puritanerne på næringslivs- og arbeidsetikkområdet. Disse parallellene er også blitt fremhevet i nyere forskning. Det er også pekt på klare likhetstrekk og utveksling av inspirasjon mellom haugianerne, kvekerne og metodistene.

4. Et haugiansk program for samfunnsreformasjon vokser frem

Da Hans Nielsen Hauge døde i 1824, etterlot han seg et stort skriftlig materiale.²³ På bakgrunn av dette materialet er det mulig å skissere hovedtrekkene i den idemessige arven han etterlot seg. Noe av det mest bemerkelsesverdige ved den, sier Finn Wiig Sjursen, er den evne Hauge hadde til å uttrykke kristen sosialetikk i moderne politiske kategorier som åndsfrihet, toleranse, felleskap, sosial rettferdighet, økonomisk vekst, sosial utjevning og humanitet.²⁴

Skriftene hans viser ellers til fulle at det viktigste for ham var å vinne folk for Kristus. Ingen annen oppgave var viktigere for ham enn denne. Men, han ville mer enn det; han ville også reformere det norske samfunnet. Han skrev, preket og arbeidet for å bygge et rikere samfunn og et samfunn der det var mindre forskjeller mellom fattig og rik og mellom kvinner og menn.²⁵ Men, det stoppet ikke der heller, samfunnet måtte reformeres slik at det ble mer

²¹ Jensen 2014, pp 63-63.

²² Jonassen 1963, p 62.

²³ For en oversikt over denne litteraturen, se i første rekke Finn Wiig Sjursen, Den haugianske periode (I). Litterær produksjon av og om Hans Nielsen Hauge og haugianerne. En bibliografi. 2.utvidete utgave, NLA-forlaget, Bergen 1993, 164 pp., særlig pp 19-27. Heretter Wiig Sjursen 1993.

I fremstillingen av arven etter Hauge har vi hatt stort utbytte av Finn Wiig Sjursen, Den haugianske periode (III) 1796 - ca 1850. Artikler om Hans Nielsen Hauge, haugianismen og bevegelsens betydning for kultur og opplysningsarbeid, NLA-Forlaget, Bergen 1997, 147 pp, vi bygger særlig på pp 49-95. Heretter Wiig Sjursen 1997.

²⁴ Wiig Sjursen 1997, p 62.

²⁵ Se særlig Wiig Sjursen 1997, pp 113-147. Se ellers kort omtale av synet på kvinners rettigheter i Dag Kullerud, Hans Nielsen Hauge. Mannen som vekket Norge, Forum Aschehoug, Oslo 1996, pp 326-333. Se ellers også A. C. Agerholt, Den norske kvinnebevegelsens historie, Oslo 1937. Hauges grunnsyn var i god overensstemmelse med viktige strømninger i tiden. Se en kort omtale av synet på like rettigheter for kvinner og menn i lovforslag og debatter på Stortinget 1814-1831, i Hilde Sandvik, «Like rettigheter for kvinnene? Lovforslag og debatter 1814-1831», i Marte Hommerstad og Morten Nordhagen Ottosen, (red)., Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite, Akademika Forlag Oslo 2014, pp 127-142.

En rekke av bondetingmennene var positivt innstilt til å gi kvinnene like rettigheter med mennene. «All Dannelse maa være lige for alle, ligesom alle Pligter og Rettigheder», sa bonderepresentanten Hans Barlien fra Nordre Thronhjelm Amt i 1831, Sandvik, p 137. Bøndene fremmet allerede i 1830 et forslag om lik arverett for kvinner og menn, særlig arbeidet Lars Jensen fra Hedmark energisk for saken i disse årene. De to haugianerne Ueland og Mossige fremmet saken på ny i 1848, men vant ikke frem før enn i 1854.»Den rettsferdstanken mot kvinnene som dreiv bøndene i arvelova, kom og dei uektefødde borna til gode. Mossige var den som eigenleg var ordførar for bøndene i arvelova, både i nemnda og tinget», Bergsgård 1932, Bd I, p 71.

«Fra mange hold ble det argumentert prinsipielt for like rettigheter eller for at det ikke var noe avgjørende hensyn som kunne forsvare ulike retter for menn og kvinner», Sandvik p 140.

preget av en toleranse overfor annerledes tenkende og troende og et samfunn som var mer preget av humanitet. Han arbeidet for større trosfrihet og tok avstand fra vold, forfølgelse og krig, men uten at han ble pasifist.²⁶ Alt var begrunnet i hans urokkelige tro på Bibelens autoritet. Det var gjennom å praktisere det kristne frihets- og likhetsidealet at samfunnet kunne gå i den retningen han skisserte. Hans motivasjon var derfor primært kristen, på alle områder i samfunnslivet.

Ut fra samfunnssynet hans vokste det frem et uformelt, men likevel relativt artikulert, politisk handlingsprogram.²⁷ Han ble likevel aldri politiker. Derfor ble opp til vennene og etterfølgerne hans å konkretisere dette i praktisk politikk, både før og etter at han døde i 1824.

Programmet bestod av to hoveddeler.

I nærmere 30 år av livet hans var det særlig to samfunnsproblemer Hauge var opptatt av å løse; fattigdom og uvitenhet. Den økonomiske fattigdommen holdt folk og samfunn nede, det samme gjorde uvitenheten. Løsningene på disse problemene måtte derfor bli økonomisk vekst og folkeopplysning, slik som han mente Bibelen foreskrev.

Viktigheten av folkeopplysning begrunnet han med at uvitenhet skapte sosial urettferdighet og materiell og åndelige fattigdom.²⁸ Opplysning var derfor en frigjørende kraft som kunne løfte folk ut av avhengighet, fattigdom, underordning og sosial tvang. Folkeopplysning var teoretisk og praktisk kunnskap som skulle dyktiggjøre mennesker til å leve livene sine her og nå. Denne kunnskapen måtte barn og voksne møte i form av både teoretiske kunnskaper og gjennom praktisk arbeid. Teoretisk kunnskap uten nødvendig praksis hadde liten verdi i seg selv. Derfor tok han til orde for en stor reform av skolen, særlig allmueskolen. I årene 1807-1810 utformet han et reformprogram for denne.²⁹ Han hadde også, vurdert ut fra den tiden han levde i, et bemerkelsesverdig moderne og humant syn på barneoppdragelse og skole.

Det andre store saksområdet som også opptok ham i nærmere 30 år, var kampen mot den utbredte økonomiske fattigdommen. Han så på denne som en utfordring for den kristne nestekjærlighets- og forvaltertanken. Den løsningen han hadde på fattigdomsspørsmålet utviklet han til et sosialt og økonomisk program som var enestående for sin tid i Norge. I korthet var det et program for økonomisk vekst og sosial utjevning.³⁰

Se også Hilde Sandvik, Frihet og likhet også for kvinner? Debatten om ny sivillov og kvinnes stilling i Sverige og Norge 1815-1845, i i Hilde Sandvik, (red), Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 71-104.

²⁶ Hauge tok klar avstand fra kvekernes pasifisme fordi de satt stille mens andre sloss for landet. Wiig Sjørnsen 1997, p 53

²⁷ Framstillingen hviler mye på Wiig Sjørnsen 1997, pp 49-58 og 84-87.

²⁸ Wiig Sjørnsen 1997, p 55.

²⁹ Wiig Sjørnsen, p 56.

³⁰ Wiig Sjørnsen 1997, pp 57-58.

Kjernen i det var for det første å sørge for vekst gjennom investeringer i ny næringsvirksomhet. Denne nye virksomheten ville skape både nye arbeidsplasser og økt velstand i samfunnet. For å gjøre dette mulig, måtte folk flest spare gjennom å leve nøkternt slik at entreprenører i næringslivet fikk frigjort oppsparte midler til nye investeringer.

Men investeringer var ikke nok, den andre delen av programmet bestod i å utvikle forståelsen for betydningen av hardt og målbevisst arbeid i hele folket. Dette var helt nødvendig fordi det var arbeidet som skapte verdiene og velstanden i samfunnet. Nødvendigheten av hardt arbeid ble derfor en holdning som måtte gjennomsyre alle arbeidsplasser i hele samfunnet. For det tredje vektla han arbeidsgivers ansvar for å sørge for gode arbeidsvilkår og avlønning, slik at arbeiderne fikk velstandsheving.

Gjennom arbeidervelferd, individuelt hardt arbeid, nøysom livsførsel, sparing og nye investeringer ville samfunnet få flere arbeidsplasser og gradvis bli et mer velstående samfunn. På denne måten kunne landet arbeide seg ut av fattigdommen og frigjøre seg fra denne.³¹

Arbeid ble derfor en rett og en plikt. Hauges linje var at alle som var arbeidsplasser skulle arbeide. Han betraktet dovenskap og manglende arbeidervelferd som synd. Han mente også at arbeidsløshet og fattigdom kunne være en frukt av tiltaksløshet. Arbeidsgiverens ansvar var å sørge for sine arbeidere og lokalsamfunnet, snarere enn å tenke på egen profitt eller almisser. Han var likevel for velgjørenhet og fattigforsorg, men arbeid var likevel langt å foretrekke fremfor lediggang og tigging.³²

Det andre Hauge mente var viktig med at mange arbeidet seg fram til velstand var at de dermed kunne bryte det etablerte privilegerte borgerskapets monopolstilling på handel og produksjon. De privilegerte tjente ikke bare godt på dette, i tillegg utnyttet de stillingen sin til å misbruke den makten de hadde.³³ Ved at flere ble rike, ville konkurransen øke og hindre utbytting av arbeidstakere.

Sentralt i den økonomiske delen av Hauges samfunnsprogram stod velferdsøkning og en jevnere fordeling av godene. Midlene til å løse disse samfunnsoppgavene var i første rekke folkeopplysning, hardt arbeid, et nøysomt liv, sparing, investering i produktiv virksomhet og avskaffelse av monopoler og privilegier.

5. Fremmet haugianerne økonomisk vekst i Norge ca 1800-1875? Noen hypoteser

En drøfting av haugianernes betydning for den økonomiske utviklingen i Norge må, som den ovenfor skisserte utvikling viser, innebære både en diskusjon av et bredt spekter av saker og

³¹ Men hvordan skulle næringsvirksomheten blant vennene organiseres? Til å begynne med var han opptatt av sameietanken, Ap, 4, 32. Den forkastet han og tok til orde for en form for samvirke. De troende skulle skyte inn midler i felles foretakender og støtte hverandre i arbeidet med å skape ny virksomhet. Vennene skulle, sa han, ågre med pundet og praktisere gudsfrykt med nøysomhet.

³² Wiig Sjursen 1997, p 57-58.

³³ Wiig Sjursen 1997, p 58.

en drøfting av den betydningen hovedelementene i haugebevegelsen spilte. Det vil si både gründerne, Hans Nielsen Hauge inkludert, stortingshaugianere, lokalpolitikere, og sist men ikke minst de brede gruppene i folket som ble grepet av forkynnelsen. De var de som i det daglige etterlevde budskapet om gudsfrykt med nøysomhet, hardt arbeid og sparsommelighet. De kan etter hvert ha talt hundretusenvis av mennesker. De var så mange at konsekvensene av deres adferd må ha vært store nok til å påvirke det makroøkonomiske forløpet i Norge i betydelig grad. Denne store hæren av arbeidende mennesker var med på å omforme Norge til et høyvekstland. Det vil være en rimelig arbeidshypotese.

I de senere årene har utarbeidelse av nasjonalregnskapstall for Norge gitt langt sikrere innsyn både i når den moderne veksten slo igjennom og hvilket omfang den må ha hatt da den først kom.³⁴ Taktendringen i veksten her hjemme kom i hovedsak rundt 1830 eller 1840-årene. Og disse årene representerer derfor det moderne gjennombruddet.

I Norge var dette, som i andre land, ledsaget av store forandringer innen jordbruk, industri, handel og andre tjenesteytende næringer. Norsk økonomi produserte mer, både totalt og per innbygger, og dermed steg også levestandarden også utetter 1800-tallet.

I Norge har historikerne i lang tid forsøkt å forklare de drivende kreftene i endringene i norsk økonomi på 1800-tallet. Et tidlig forsøk på dette gjorde Fritz Hodne allerede på 1970-tallet, da han forsøkte å se vekstimpulsen til den moderne økonomiske veksten i Norge i lys av etterspørselen fra utlandet; her ved å bruke teorien om eksportledet økonomisk vekst som redskap til å forstå det moderne økonomiske gjennombruddet.³⁵

En viktig debatt om dette temaet startet omtrent på samme tid og hadde egentlig utspring i debatten om forklaringene på endringene i mortaliteten i Norge på 1700- og 1800-tallet, der en mulig forklaring på fallet i mortaliteten fra slutten av 1700-tallet måtte være forbedret levestandard, og implisitt i det, en underliggende økonomisk vekst 1800-1850.

Sentralt i den økonomiske delen av Huges samfunnsprogram stod velferdsøkning og en jevnere fordeling av godene. Midlene til å løse disse samfunnsoppgavene var i første rekke folkeopplysning, hardt arbeid, et nøysomt liv, sparing, investering og avskaffelse av monopoler og privilegier.

Litteraturen om dette emnet er betydelig og det hersker ingen uenighet om at Hauge og haugianerne gjennom sin virksomhet på 1800-tallet må ha hatt en betydelig og positiv innvirkning på økonomien. Slike synspunkter kom til syne alt i 1830-årene.

Sylvester Sivertson hevdet at haugebevegelsen hadde positiv innvirkning på den økonomiske utviklingen allerede i 1833, og stortingsmannen Michael Grendahl støttet samme syn i 1848. Kirkehistorikeren H. G. Heggveit understreket også dette sterkt rundt 1910.³⁶

³⁴ Se Ola Honningdal Grytten, "The gross domestic product for Norway 1830-2003, in Ø. Eitrheim, J. T. Klovland & J. F. Qvigstad (Eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*, Oslo 2004, pp 241-288. Heretter Grytten 2004.

³⁵ Se Fritz Hodne, *Norges økonomiske historie 1815-1970.*, J. W. Cappelens Forlag, 1981, Oslo 1981, pp 17-36.

³⁶ Heggveit 1912, pp 812-826.

Det gikk likevel lenge før enn noen koblet den norske debatten om økonomisk vekst på 1800-tallet sammen med den debatten som kom i kjølvannet av Max Webers teori om den protestantiske etikken. I Norge skjedde dette da Jonassen midt på 1940-tallet gjennomførte en større studie av sammenhengen mellom økt vekst og framveksten av bevegelsen Hans Nielsen Hauge ga opphav til på 1800-tallet. Han kom til samme konklusjon som Weber, at religionen må ha betydd mye som forklarende kraft for veksten på 1800-tallet.

Den som har gått mest i dybden på spørsmålet om gründeren og investoren Huges rolle i den økonomiske vekstprosessen er juristen Dagfinn Breistein. Tidsrommet han studerte var en kortere periode i den økonomiske virksomheten Hauge drev tidlig på 1800-tallet. Særlig var Breistein opptatt av Huges rolle som investor. Resultatet av Huges arbeid over noen få år er intet mindre enn imponerende.

Alf Johan Magnus har laget et sammendrag av resultatene fra en rekke studier som omhandler tidsrommet 1800-1850 og konkluderer med at effekten av haugianernes virksomheter var betydelig på en rekke områder. Det samme gjør professorene Bruce Dalgaard, Magne Supphellen og Ola Honningdal Grytten i de arbeidene de har lagt fram de siste årene.³⁷

Hvilket bidrag stortingshaugianerne ytte, har til nå ikke vært forsøkt vurdert. Vårt arbeid er det første eksplisitte forsøket på å si noe om dette. Av tidsmessige grunner har denne undersøkelsen bare så vidt skrapet borti overflaten av emnet og konklusjonene så langt må oppfattes som svært foreløpige. Men i og med at den økonomiske politikken haugianerne støttet som oftest var i godt samsvar med den politikken bøndene stod for, må den være et holdepunkt for å si noe om effekten av haugianernes økonomiske politikk på Stortinget.

En forsiktig konklusjon må derfor bli at stortingshaugianerne og stortingsbøndene opplagt må ha påvirket makroøkonomien, ikke i kraft av antallet, men ved de nye rammebetingelsene de etablerte for økonomien gjennom lovarbeidet de deltok i og den skatte- og bevilgningspolitikken de førte i Stortinget. Et eksempel på tenkningen deres er initiativet i 1815 for å forbedre allmueskolen. Et eksempel på betydningen av lovarbeidet er at de allerede i 1818 bidro til å få endret Løsgjengerloven. En viktig effekt av denne endringen var at Norge fikk en friere flyt av arbeidskraft.

Dette var en lovendring som klart fremmet økonomisk vekst, det samme er en rekke av lovene de enten tok initiativet til eller var med på å drive gjennom: de virket som regel å gå på liberalistiske og næringsvennlige veier.

Senere var haugianerne med på en rekke reformer som skapte større frihet og handlingsmuligheter. De ble også med på å rydde bort hindrene for den ytre frihandelen, men her var de mer nølende ettersom reduksjonene i tollsatsene måtte balanseres mot hensynet til balansen i statsbudsjettet.

I sum må arbeidet til stortingshaugianerne ha betydd så mye at det må ha hatt konsekvenser for makroøkonomien.

³⁷ Se Ola Honningdal Grytten, "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism", *Review of European Studies*, Vol 5, No 1, 2013, pp 31-44.

Et tredje element er haugianerpolitikene herreds- og bystyrene. Arbeidet deres vet vi mindre om, men på dette planet gjorde haugianerne seg også sterkt gjeldende. Haugianerne ville samfunnsreform, de ville påvirke og forandre Norge. Engasjementet på lokalplanet var ikke mindre vitalt og gjennomføringskraftig der enn det var på riksplanet. Herreds- og bystyrene bygde i stor grad Norge, gjennom bevilgninger i infrastruktur, som lokale veier og skoler. Og skolevirksomheten innebar å bygge ut Human Kapital. I sum må det lokalpolitiske engasjementet ha betydd mye for den makroøkonomiske utviklingen.

Den fjerde gruppen er de haugianske gründerne. Hvor mange gründere, små og store, som startet bedrifter vet vi ikke. Men det vi vet er at Hauge selv var en eksepsjonelt dyktig gründer. I kjølvannet av virksomheten hans, dukket det opp en rekke nye bedrifter, som nære medarbeidere hadde startet opp, og som skapte tusenvis av nye arbeidsplasser. Felles for de aller fleste av disse bedriftene var at det var virksomheter som hørte det moderne Norge til.

I sum må gründervirksomheten ha vært så sterk at den fikk konsekvenser for makroøkonomien utover den betydning hver av bedriftsetableringene fikk i lokalsamfunnene.

6. Reformprogrammet i lys av Grunnlovens institusjonelle rammebetingelser

Grunnloven av 1814 representerte et farvel til enevoldstatens politiske styringsapparat.³⁸ Den satte opp helt nye rammer for muligheter til å påvirke samfunnsutviklingen ved at den åpnet opp for demokratisk innflytelse gjennom valg av folkevalgte til Stortinget. Denne muligheten grep haugianerne ved første anledning i 1814. I begge riksforsamlingene satt det haugianere det året, og det var bare begynnelsen. Fram til 1870-årene satt der et betydelig antall innflytelsesrike haugianere på de fleste Storting.

Grunnloven av 1814 var i første rekke et dokument som handlet om politiske forhold, ikke økonomiske eller sosiale.³⁹ Tiden, både før og etter 1814, var preget av eneveldets økonomiske styringssystem, merkantilismen. Det innebar sterke statsinngrep i næringslivet, opptrukne økonomiske grenselinjer mellom samfunnsklassene og en tilhørende regulering av de ulike klassenes rettigheter og plikter, særrettigheter, privilegier og monopoler. Dette privilegiesystemet samsvarte godt med det gamle standsinndelte samfunnet som også på andre områder var gjennomregulert.

Eidsvoldsfedrene tok ikke i like stor grad et oppgjør med eneveldets økonomiske styringssystem. De grunnlovsfestet imidlertid næringsfriheten i Grunnlovens § 101.⁴⁰ Det innebar et forbud mot nye, framtidige innskrenkninger av næringsfriheten og at grunnlovsforsamlingen overlot til senere Storting å avgjøre hva man skulle gjøre med eksisterende privilegier.

³⁸ For en kortfattet innføring i begivenhetene i 1814, se Ståle Dyrvik, Året 1814, Det Norske Samlaget, Oslo 2005, 128 pp.

³⁹ Se oversikt over næringsfriheten i 1814 Grunnloven i Ola Mæstad, «Næringsfrihet i 1814-Grunnlova. Adam Smith, Schlegels naturrett eller bondekrav på Eidsvoll», i Dag Michalsen, Forfatningsteori møter 1814, kapittel 2, pp 21-94. Oslo 2008. Heretter Mæstad 2008.

⁴⁰ «Det er påfallende at prinsippet om næringsfrihet ikke stod sentralt i dei generelt viktigaste grunnlovskastane. Grunnen må vere at forfattarane av desse var mest opptatt av sjølve statsforma og dei politiske rettane», Mæstad 2008, p 92.

Grunnlovsfedrene, med Christian Magnus Falsen i spissen, så dessuten bøndernes odelsrett som så viktig for landet at de bestemte seg for å beskytte den med en egen paragraf i Grunnloven, § 107. De overlot til de kommende Storting å bestemme hvordan denne skulle praktiseres, eventuelt om den skulle oppheves.⁴¹

Forholdet til det resterende merkantilistiske systemet, måtte det også bli opp til de kommende Storting å avgjøre. I praksis ble dette et spørsmål om hvor raskt et liberalistisk økonomisk styringssystem skulle erstatte det merkantilistiske.

Det var den skotske professoren i moralfilosofi, Adam Smith, som mest systematisk tok et generaloppgjør med det daværende merkantilistiske systemet. Det skjedde i hovedsak i 1776 gjennom boken *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.⁴² Ideene som han tok til orde for, var økonomisk liberalisme, og disse ble deretter raskt kjent hos eliten i Danmark–Norge. Hovedbudskapet til Adam Smith var at samfunnet er best tjent med et økonomisk system som gir innbyggerne frihet til å drive økonomisk virksomhet på egen hånd uten at det offentlige blander seg inn i den på andre felter enn noen få, utvalgte områder som forsvar, kommunikasjoner, grunnutdanning og mynt- og rettsvesen. Utgangspunktet var at alle mennesker var skapt med like rettigheter og muligheter ”av den store skaperen av universet”, derfor skulle alle privilegier, monopoler og forskjellsbehandling bort. Markedet skulle i hovedsak reguleres av folks egen nytte og altruisme. Så lenge hensynet til ens eget beste og nestekjærligheten fikk råde, ville man ha en god balanse og fremgang i økonomien.

I Storbritannia startet avreguleringsarbeidet for alvor i 1820-årene. Sett i dette lyset var Norge meget raskt ute med å starte opp den samme prosessen ettersom avreguleringsarbeidet startet for alvor allerede på 1830-tallet her, etter innledende tiltak allerede på slutten av 1700-tallet. Dette er det viktig å være klar over når vi nå skal studere den rollen stortingshaugianerne spilte i arbeidet med å avregulere økonomien i Norge. Det skjedde i og gjennom bondeopposisjonens politiske virksomhet.⁴³

7. Resultater

7. 1 Hvem var stortingshaugianerne?

Det har vært skrevet mye om haugianerne, men lite om stortingshaugianerne og deres arbeid. Hovedårsaken er åpenbart at historikerne og andre ikke har visst hvem de var før Olav Golf og ikke minst Finn Wiig Sjursen i et viktig arbeid på 1990-tallet klarte å kartlegge dette.⁴⁴ I

⁴¹ Se en kort omtale av odelsretten i Marte Hommerstad, *Bonden og stemmeretten – embetsmennene og synet på stemmeretten*, i Hilde Sandvik, (red), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 105-122

⁴² Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Glasgow Edition, Liberty Fund, Indianapolis, 1981, Vol I, 1-544 pp, og Vol II, pp 545-1080.

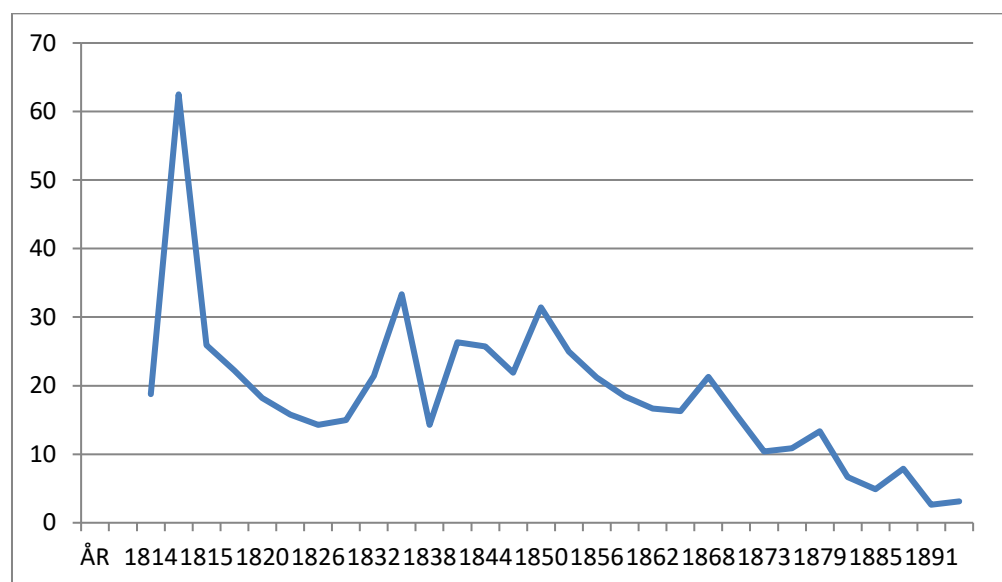
⁴³ Et standardverk om bondepolitikken på Stortinget er Arne Bergsgård, Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken, H. Aschehoug & Co, Oslo 1932, Bind I og II, 636 pp og 579 pp. Heretter Bergsgård 1932.

⁴⁴ Olav Golf, *Opplysningsinteresser hos Hauge og haugianerne 1800-1860*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1958, 300 pp. Heretter Golf 1958. For en omtale av antallet, se særlig på 145-147. Se ellers Wiig Sjursen 1997, pp 71-78.

vår undersøkelse av hvem dette var, bygger vi mye på deres arbeider. Vi har, som Sjursen, lagt til grunn en vid definisjon av begrepet stortingshaugianer, men er kommet til at i perioden vi undersøker må det ha sittet noen flere haugianere på Stortinget enn det Finn Wiig Sjursen selv kom til.⁴⁵ I vår gruppe har vi inkludert i alt 56 stortingshaugianere i vårt undersøkelsestidsrom fra 1814 til og med 1880.⁴⁶ Dette er ikke utfyllende, sannsynligvis var det enda flere haugianere representert på Stortinget. I tillegg er det langt flere som kunne ha kommet inn under en definisjon av stortingsrepresentanter med haugianske verdier, men en så åpen definisjon, ville ha gitt oss enda større problemer med å avgrense hvem vi skulle ha tatt med.⁴⁷

Som Figur 1 viser, så utgjorde haugianerne en betydelig andel av bonderepresentantene fram til i 1850-årene, men at den så avtok merkbart.

Figur 1. Prosentandel av haugianere blant bonderepresentantene på stortinget 1814-1880.

⁴⁵ I listen over haugianere regner Finn Wiig Sjursen med 67 stortingshaugianere. Endel av disse var vararepresentanter som ikke møtte på Stortinget. Disse har vi ikke tatt med i vår oversikt. Så var der noen som satt der etter 1880, dem har vi heller ikke tatt med i vår oversikt. Vi har supplert hans liste med et par navn han ikke har tatt med utfra en rimelighetsvurdering fra vår side.

⁴⁶ Vi har hatt særlig nytte av et materiale Finn Wiig Sjursen etterlot seg. Han samlet inn et stort materiale om haugianerne som han har overlatt til NLA, Bergen, å ta vare på. Noe av det materialet vi har brukt har vi fått fra dette arkivet, og det er professor NLA Oddvar Johan Jensen som har lagt dette til rette for oss. Dette har gitt oss muligheter, sammen med annet materiale, til å identifisere de haugianerne vi mener satt på Stortinget i undersøkelsesperioden. Antallet varierer i litteraturen ellers. Olav Golf kom til 35 representanter, se Olav Golf, Opplysningsinteresser hos Hauge og haugianerne, 1800-1860, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1958, p 146, men denne oversikten dekker bare tidsrommet fram til 1860. Tallet må derfor åpenbart være høyere enn det. Kjell Bondevik har tatt med 34, se Kjell Bondevik, Kristent innslag i norsk politikk 1800-1930, Oslo 1975, Heggveit oppgir 33 i sin bok, se H. G. Heggveit, Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et bidrag til dens Historie, bind 1 og 2 og bind 2 II, Christiania 1905-1911, 1912-1920 og 1912-1920, 535 pp, 450 pp og 970 pp. Her etter Sjursen 1997, p 71. Wiig Sjursen kom, etter mye arbeid med denne saken, til 49 haugianere. Vi er, for vår del, etter egne vurderinger og beregninger, kommet til at tallet må ha vært noe høyere, trolig 56 haugianere. Vi vil tro at antallet har vært høyere enn dette også, men det er bare etter ytterligere studier av dette og annet materiale at vi kan få svar på dette.

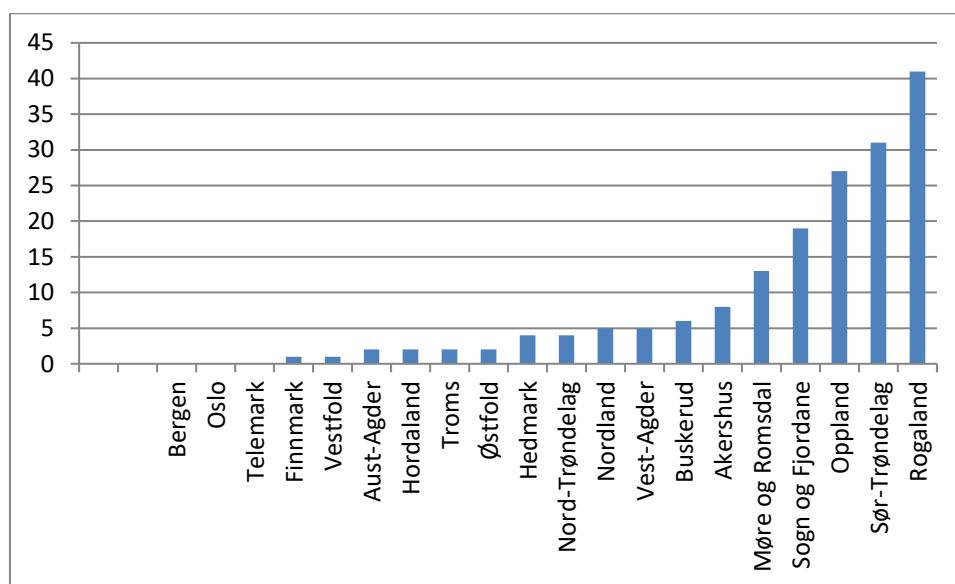
⁴⁷ Vi har basert oss på Golf 1958 og Wiig Sjursen i dette arbeidet. I noen få tilfeller har vi basert oss på en kombinasjon av skjønn og omtale i lokalhistorisk litteratur.

Kilder: Kilde: For 1815-1876 Arne Bergsgård, Norsk historie 1814-1880, Det norske samlaget, Oslo 1975, Tabell 3, p 242. De øvrige år, egne beregninger etter Politikerarkivet 1814-1905, NSD Data, Bergen.

Vi kan altså heller ikke utelukke at det har vært flere haugianerrepresentanter på Stortinget enn disse, særlig mot slutten av perioden. Det som i alle fall er hevet over enhver tvil er at de aller fleste av bonderepresentantene var påvirket av luthersk kristen og haugiansk tenkning selv om de ikke er definert som haugianere.

Som Figur 2 viser, kom de fleste av dem fra noen få fylker. Flest kom fra Rogaland, Sogn- og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag og Oppland.

Figur 2. Geografisk fordeling av stortingshaugianere 1814-1880, etter stortingsperioder.

Kilder: Olav Golf, Opplysningsinteresser hos Hauge og haugianerne 1800-1860, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1958, pp 239-241, Politikerarkivet 1814-1905, NSD, Bergen, Tallak Lindstøl, Stortinget og Statsraadet, Biografier, bind 1 og 2, Kristiania 1914 og Finn Wiig Sjursen, Arkiv, NLA Høgskolen, Bergen. Dette materialet er tilrettelagt av professor NLA Oddvar Johan Jensen.

En grunn til litt undring er vel Østfold, hjemfylket til Hans Nielsen Hauge, som i løpet av tidsrommet vi undersøker bare sendte et par haugianere til Stortinget. På den annen side er det åpenbart at flere av fylkets representanter var sterkt påvirket av haugianske verdier og tankegods. Med velvilje kunne flere av dem ha blitt betegnet som haugianere.

7.2 Hovedlinjer i bonde- og haugianerpolitikken på Stortinget

Etter 1814 vokste det frem en bondeopposisjon på Stortinget og en egen bondepolitikk både på det politiske, sosiale og økonomiske feltet. Det ble gjennom denne at haugianerne forsøkte å reformere samfunnet på riksplan. De var ikke bare en del av bondeopposisjonen, de hadde ledende posisjoner i den i hele perioden fram til 1870-årene. Stortingsmannen og bondehøvdingen Haagenstad var en markant representant for haugianerne på 1820-tallet, og fra 1833 og frem til 1870 var haugianeren Ole Gabriel Ueland den selvskrevne lederen for bondeopposisjonen i over en mannsalder. Med ham kom det inn en kontinuitet i arbeidet som bøndene hadde manglet fram til da. Det er likevel vel verd å merke seg at den kontinuiteten

bøndene tross alt hadde i sin representasjon fram til 1833 i høy grad bestod av haugianere, der Haagenstad var det naturlige midtpunktet.

Det lar seg likevel ikke gjøre, innenfor rammen av dette arbeidet, å følge verken bondepolitikken eller haugianerpolitikken fra sak til sak.⁴⁸ På de områder hvor bondeopposisjonen primært kom til uttrykk var den sosialt betinget og begrunnet. Den hadde front mot en økonomisk og sosialt privilegert kjøpmanns- og embetsmannselite, og den hvilte i stor utstrekning på folkelig erfaringsbakgrunn, haugiansk sosialetikk og politisk og økonomisk liberalisme.

Det vi ellers vet, er at de aller fleste stortingshaugianerne var bønder og at bondepolitikken oftest var i god overensstemmelse med haugiansk politikk, og omvendt. Men Hauges sosialetiske tenkning førte nok til at haugianerrepresentantene på Stortinget tok initiativ til saker som det er rimelig grunn til å tro mest var begrunnet i haugianismen.

Det bondepolitiske programmet ble ved et par anledninger eksplisitt formulert; i begynnelsen av 1830-årene, i 1842 og på slutten av 1850-tallet i forbindelse med etableringen av den såkalte Reformformforeningen.⁴⁹ Men i langt større utstrekning må dette formuleres, implisitt, ved å studere sakene bøndene fremmet, fra referat fra debattene i Stortinget og, selvsagt, også på det tilhengerne og motstanderne deres i pressen og i Stortinget oppfattet som bondepolitikk.⁵⁰

Arne Bergsgård fremhever at tiden rundt 1830 representerte det store skiftet. Frem til da var bøndene mest opptatt av økonomiske spørsmål som skatt, mer penger i sirkulasjon, billigere lån, friere handel og næring, sparsomhet i statshusholdningen – og høyere toll, særlig på luksusvarer. Men, sier han, der var ingen prinsipiell holdning, ikke en systematisk tenkning som bandt disse sakene sammen til et sammenhengende politisk program.⁵¹ Dette endret seg

⁴⁸ I NSD, Bergen finnes det en database som kan kaste lys over hvordan de folkevalgte stemte i de ulike sakene som var oppe til votering siden 1814. På grunn av at det i mange årtier på 1800-tallet var tilfeldig om sakene ble stemt over ved navneopprop eller ikke, har vi ikke et samlet oversyn hvordan haugianerne stemte. Vi har derfor ved denne anledningen valgt ut noen få saker som illustrerer hvordan stortingshaugianerne stemte i tidsrommet.

⁴⁹ «Folkebladet» formulerte et bondepolitisk program i 1831, men betegnende nok var dette et program uten poster som vedkom økonomiske saker, bare politiske. Folkebladet, nr 44, 1831. Her etter Bergsgård 1932, Bd I, pp 57-60. Programmet i 1845 inneholdt også mest politiske saker. På det økonomiske var det bare en som Ueland da nevnte, og det var støtte til industriutbygging i form av oppfostringstoll for ny industri. Reformprogrammet inneholdt ikke noe om økonomisk politikk. Se også Wiig Sjursen 1997, p 87.

⁵⁰ Tidlig på 1830-tallet var det også to aviser som støttet bøndene, «Statsborgeren», ved Peder Soelvold og «Folkebladet» ved Flor. Førstnevnte pekte i liten grad på store samfunnsaker som det var viktig for bøndene å få løst. Avisen var preget av klager over høye embetsmannslønninger, misbruk av makt, omtale av skandaler og av sjikane av embetsmenn. Ueland holdt seg klokkelig nok på god avstand fra denne avisen. Henrik Wergeland sa vel det mange tenkte om den på begynnelsen av 1830-tallet: "Fanden selv var i de Dage mindre frygtet i Norge enn "Statsborgeren." Statsborgeren VII, s 315, her etter Bergsgård 1932, Bd I, p 57. Haagenstad var også skeptisk til å knytte bøndene for sterkt til Wergeland, Wergeland, fremholdt han, «er noget for heed for vort kolde Klimat». Bergsgård 1932, Bd I, p 76.

Avisen utviklet raskt også en kritisk, for ikke å si fiendtlig profil rettet mot både kirken og prestene. Den var likeså meget kritisk til det avisen kalte «sektvesenet» på Vestlandet. "Der gaves ikke flere falske Apostler i Israel end der". Statsborgeren VI, s 142, her etter Bergsgård 1932, Bd I, p. 60.

⁵¹ Representasjonen manglet dessuten kontinuitet, den som tross alt fantes, var det haugianerne som representerte. Selv om haugianeren Haagenstad var en myndig og meget aktet bonderepresentant, hadde han ikke de samarbeidsevne som skulle til for å sveise bøndene sammen til en gruppe som opptrådte som en helhet. Bergsgård 1932, Bd I, p

da Ole Gabriel Ueland kom inn på Stortinget i 1833. Med ham startet for det første en gjennomtenkt økonomisk politikk for avvikling av et monopol- og privilegiesystem som ikke bare hadde vært en hindring for næringslivet i byene, men som i særlig grad hadde vært til økonomisk skade for bøndene ved favoriseringen av byene og kjøpmennene der.⁵²

I tillegg til dette utviklet bondeopposisjonen et nytt og prinsipielt syn på skattepolitikken og finansieringen av statsutgiftene. De direkte statsskattene, som bøndene selv bar størstedelen av, skulle fjernes og erstattes med indirekte skatter i form av toll. Følgelig måtte Stortinget holde så høye tollsatser at staten sikret nok inntekter til driften derfra. Bøndene fikk flertall for å fjerne den direkte statsskatten i 1837, og det var ikke før en i 1892 at direkte statsskatt på ny kom inn som finansieringskilde for statens virksomhet.

Det tredje viktige økonomiske feltet var den såkaltte sparepolitikken. Den var slett ikke ny da, men føyde seg fra nå inn i det som en del av en langt mer helhetlig økonomisk politikk.

Den nye bondepolitikken fra 1833 og utetter kom ikke bare som følge av at det var så mange bønder som møtte på dette og de følgende Storting, men også ved at den var målbåret av det enestående politiske talentet Ole Gabriel Ueland. Både det store antallet bønder og begavelsen hans viste at noe nytt var i emning. Dette vakte stor bekymring i vide kretser ettersom bøndene for disse innebar kunnskapsløshet, trangsyn, smålighet, klasseånd, gjerrighet og råskap. Som en sa det: ”At saa mange Bønder ere valgte til Storthinget, er et meget mærkeligt Phænomen, som har været Gjenstand for Samtale i enhver Cirkel og for Bekymring af Landets bedste Mænd”⁵³

Det store spranget fra holdning til handling kom altså i 1830-årene, da haugianerne fikk gjennom flere merkesaker på riksplan, også økonomiske. Det fortsatte bonderepresentantene - og haugianerne – med i mer enn 40 år til.

I 1842 var Ueland på å utforme en ny prinsipperklæring for det bondepolitiske arbeidet.⁵⁴ Bondeopposisjonen krevde en sterk kontroll med rikets embetsmenn, fjerning av embetsmenn fra saker som folket selv kunne forvalte, innskrenkning i antallet embetsmenn og fjerning av enhver hindring for industriutbygging. I det hele rommet programmet et klart ønske om økt økonomisk liberalisme samt et ønske om større innflytelse over store deler av innenrikspolitikken. I praktisk politikk hadde de allerede på det tidspunktet tatt til orde for en vidtgående liberalisering av produksjonen og handelen i Norge.

De ville for øvrig ha en liten stat og en stat som ikke blandet seg bort i alt mulig. De fremmet derfor lokalt folkestyre og lokal og leg forvaltning i offentlige saker så langt det overhodet lot seg gjøre. Utenrikspolitiske saker og konstitusjonelle problemer overlot de, som før, i stor grad til embetsmennene å løse.

⁵² Byene ønsket også å avvikle det merkantilistiske systemet. Bergsgård 1932, Bd I p

⁵³ Bergsgård 1932, Bd I, p. 70.

⁵⁴ Se Bergsgård 1932, Bd I, pp 378-380.

I arbeidet med å få til et bedre formalisert samarbeid mellom Sverdrup og Ueland ble de to enige om et program i 1859. Programmet inneholdt ikke noe om økonomisk politikk, utover at ett av punktene var en del av det gamle bondepolitiske programmet om en begrenset stat.⁵⁵

7.3 Haugianske merkesaker

Som vi alt har sett var sentrale elementer i Hauges samfunnssyn å løfte samfunnet ut av fattigdom gjennom folkeopplysning, hardt arbeid, nøkternt levesett, entreprenørskap og arbeidsgiveransvar. I tillegg til dette tok han til orde for større grad av trosfrihet og et mer humant samfunn på en rekke områder.⁵⁶

7.3.1 Folkeopplysning

Richard Easterlin understreket sterkt den nære sammenhengen det, historisk sett, har vært mellom investeringer i formell grunntidning og økonomisk vekst. Et program for vekst vil indirekte måtte bygge på et program for å fremme skrive- og lesekyndigheten for å lykkes.⁵⁷

Som et ledd i arbeidet med å fremme folkeopplysning begynte stortingshaugianerne umiddelbart å sysle med skolepørsmål, der de satte folkeopplysning på det politiske sakskartet ved første anledning.⁵⁸ Det skjedde allerede på det første ordinære Stortinget i 1815. På dette tinget satte haugianerrepresentanten Torger Næss fra Nordre Bergenhus Amt frem et forslag om en omfattende allmueskolereform. Forslaget var utarbeidet av haugianeren og skolelæreren Thomas Olsen Amble fra Luster i Sogn.⁵⁹

Forslaget tok sikte på å endre innholdet i skolen og å styrke skolens organisasjon og innhold, bedre lærerutdanningen og lønnsforholdene for lærerne, samt å innføre en fast skole i hvert

⁵⁵ Dette punktet var nr 5 i avtalen. Her het det: »Modarbeidelse af Centralisation i Udvikling og i Administration», Bergsgård 1932, Bd II, p 187.

⁵⁶ Framstillingen hviler mye på Wiig Sjursen 1997- pp 88-96 og Golf 1958, pp 144-190. Se ellers Wiig Sjursen 1997, pp 27-30.

⁵⁷ Se Richard Easterlin, «Why is`nt the Whole World Developed»? The Journal of Economic History, Vol. 41, No 1, 1981, pp 1-19. Easterlin peker på at Tyskland allerede på begynnelsen av 1800-tallet hadde et for sin tid meget godt utbygget grunnskolesystem, og langt bedre utbygget enn de som fantes i England og Frankrike. Disse statene hadde likevel på den tiden et svært godt utbygget system sammenlignet med resten av verden. Easterlin trekker frem tre forklaringer på dette: protestantismen, med Luthers og Calvins vekt på det enkelte menneskes ansvar for egen frelse ved selv å kunne granske Bibelen, betydningen av humanismen og, for det tredje betydningen av nasjonalstaten. Se Easterlin, pp 13-14.

⁵⁸ Se en oversiktlig og kortfattet oversikt over en rekke opplysningssaker haugianerne involverte seg i, i Golf 1958, pp 144-190.

⁵⁹ Se omtale av saken i Golf 1958, pp 157-159. Thomas Olsen Amble flyttet senere til Christiania og ble Hauges nære medarbeider. Han arbeidet med å realisere vestlandshaugianernes lærerskoleplaner, og i 1821 stiftet han landets første lærerorganisasjon, Christiania Skolelærerforening. «I 1835 var over 4/5 av landets innbyggere knyttet til jordbruket. Det er et karakteristisk trekk ved de haugianske stortingsmenns bidrag til skolepolitikken at det var først og fremst denne del av befolkningen som de interesserte seg for å gi almene og faglige kunnskaper. Denne tendens kommer ikke bare tydelig fram når det gjelder landbruksskoler, men også i forslag og innlegg om forbedring av almueskolen og opprettelse av almueboksamlinger. Det samme gjelder, som vi nå skal se, deres innlegg for å holde veien åpen for bondegutter til å ta medisinsk embetseksamen.», Golf 1958, pp 169-170.

prestegjeld for de store barna. For de mindre barna ville han beholde omgangsskolen som den var.⁶⁰

Forslaget var kostbart, og innebar så store omkostninger at landet verken hadde økonomisk evne eller politisk vilje til å realisere det da. Helt glemt ble det likevel ikke. Det fulgte med i debattene om skolerevisjonene i 1818 og 1827. Hovedtrekkene ble imidlertid ikke realisert før enn 50 år senere. På dette feltet var haugianerne forut for sin tid.

Det var nok ikke bare kostnadene som stod i veien for å realisere disse planene. Stortingshaugianerne mente at staten også måtte ha et medansvar for å finansiere allmueskolen. Dette var embetsmennene helt uenige i og fremholdt at skolesaker var en lokal sak for prestegjeldene.

Stortingshaugianerne slapp likevel ikke tanken om statlig støtte til folkeskolen, og begynte allerede fra 1815 å utarbeide planer som skulle sikre at noe av inntektene fra det planlagte salget av det benefiserte jordegodset skulle tilfalle allmueskolen. Inntektene fra dette salget skulle forvaltes av Opplysningsvesenets fond. Hvem som skulle disponere inntektene fra dette fondet ble det en meget langvarig strid om. Regjeringen hadde fått retten til det i 1821, og det var ikke før enn i 1842 at Ueland klarte å skaffe et flertall for at det var Stortinget som skulle disponere midlene.⁶¹ Det ga muligheter til å tilgodese allmueskolen med statlige midler.

Haugianerne engasjerte seg også sterkt i landbruksutdannelsen. Mange av dem var selv pionerer innen landbruk. Samtidig som over 80 prosent av befolkningen på første del av 1800-tallet var knyttet til jordbrukssektoren. Landbruksutdanning var derfor det viktigste utdanningsbehovet for ungdommen på landsbygdene. Haugianerne gikk inn for å yte statstilskudd til private og kommunale landbruksskoler godkjent av staten. Dette fikk Ueland igjennom i 1842, stikk i strid med regjeringens innstilling i saken.⁶² Måten saken ble løst på, skapte en viktig historisk presedens av stor betydning for finansieringen av både folkehøgskolene og privatskolene senere.

Listen over opplysningssaker de engasjerte seg i er meget lang, blant annet fikk de innført lavere portosatser på aviser og tidsskrifter og statsstøtte til folkeboksamlinger, eller biblioteker.⁶³

Investeringer i humankapital er uten tvil et meget viktig tiltak for å fremme økonomisk vekst. På dette området viser det seg altså at haugianerne tidlig fungerte som en spydspiss i utviklingen av en bedre allmueutdanning, fagutdanning og folkeopplysning.

⁶⁰ Amble foreslo dessuten å innføre en ny lesebok med stykker som omhandlet geografi, historie og naturfag, samt noen stykker fra kirke- og bibelhistorien. Elevene skulle også få en ny regnebok og ny utenatbok og foreslo også at hver fastskole skulle ha en skolehage som skulle brukes i undervisningen. Dette er trolig det første offentlige forslaget om skolehager i vårt land. Golf 1958, pp 157-159.

⁶¹ Se Golf 1958, pp 152-154.

⁶² Se Golf 1958, pp 166-170.

⁶³ Golf 1958, pp 159-160.

7.3.2 Lokalt folkestyre

Et nytt lokalstyre innebar også folkeopplysning i ordets rette forstand. Grunnlovsforsamlingen i 1814 hadde forutsatt at revisjonen av statsforfatningen på riksplanet skulle følges opp av tilsvarende selvstyreform på lokalplanet. Slike lovutkast ble lagt frem i 1821, 1824 og 1830, men uten at det kom noen lov om lokalt selvstyre ut av disse initiativene. Embetsmennene hevdet stort sett at allmuen ikke var moden nok for lokalt selvstyre.⁶⁴

Da bøndene, med haugianerne i spissen, rykket inn i stort antall på Stortinget tidlig på 1830-tallet, ble kampen, anført av Ole Gabriel Ueland, for et lokalt folkestyre den store merkesaken.⁶⁵ Denne saken gjaldt i høy grad folkeopplysning og opplæring til medansvar for utvikling av lokalsamfunnet. I 1833 vedtok Stortinget en lov om Formannskaper, men kongen nektet å sanksjonere den, og det var først etter mye politisk strid at den omsider ble lov i 1837.

Forventingene til loven om lokalt selvstyre var store, og de ble, etter kort tid overoppfylte. Herred- og bystyrene ble en plass for folkeopplysning i politikk og samfunnsansvar i stor skala over hele landet.

Haugianerne rykket tidlig inn på Stortinget, og da nå mulighetene for innflytelse i lokalstyret også åpnet seg for dem, toget de inn i formannskapssalene i betydelig antall. Det ble en ny samfunnsarena for dem, som de mer enn noen annen gruppe hadde kjempet på plass selv.

7.3.3 Løsgjengerloven og et friere arbeidsmarked i Norge

En annen sak som meget tidlig engasjerte stortingshaugianerne sterkt, var kampen for å få endret Løsgjengerloven. Den rammet ikke bare virkelige løsgjengere, men også vanlige folk, gjerne fattige og ugifte, som uten "Futepass" ga seg avgårde for å søke arbeid andre steder enn der de bodde. Disse bestemmelsene la dessuten store hindringer i veien for haugianske lekpredikanter ved at mange dem ble forfulgt og fengslet for brudd på Løsgjengerloven.

Ved Stortinget i 1818 kom det inn flere forslag til endringer i loven. Haugianerrepresentanten fra Nordre Bergenhus Amt, sunnfjordingen Lars Thingnesset, var en av dem som la frem forslag om revisjon av deler av loven. Forslaget hans var så gjennomtenkt at det ble lov, og dermed ble noen av de verste utvekslene på lovgivningen fjernet.⁶⁶

Dette var en meget viktig liberalisering av loven av to grunner. For det første skapte den lettere «fri flyt» av arbeidskraft og dermed et friere nasjonalt arbeidsmarked ved at folk som ønsket å søke arbeid andre steder enn der de bodde, nå fikk tillatelse til å reise på egenhånd uten først å ha måttet innhente tillatelse fra den lokale futen. På sett og vis var det et

⁶⁴ Wiig Sjursen 1997, p 91.

⁶⁵ Det finnes en meget stor litteratur om dette emnet. For en kortfattet historisk innføring i og bakgrunnen for kravet om lokalt folkelig selvstyre, se Knut Dørum, «Opprør eller legitim praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca 1700-1850, i Hilde Sandvik, (red), Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 71-104.

⁶⁶ Wiig Sjursen 1997, p 91.

«stavnsbånd» for tjenerstanden som haugianerne her sterkt bidro til å få fjernet. Et friere arbeidsmarked var uten tvil et viktig bidrag til å fremme økonomisk vekst.

For det andre vanskeliggjorde revisjonen av loven at den fortsatt kunne brukes som lovgrunnlag for å arrestere haugianske forkynnere som reiste rundt.

7.3.4 Trosfrihet – i en luthersk stat

Før 1833 engasjerte ikke haugianerne seg i kampen for å få Konventikkelplakaten fjernet fordi de trodde at det var politisk umulig å få dette til. I stedet overså de den, omgikk den, trosset den og lot den, som Finn Wiig Sjursen sier, råtne på rot.⁶⁷ Forspillet til lovendringen i 1841 kom i 1833, da den unge haugianeren Sylvester Sivertson i boken sin om Hans Nielsen Hauge reiste spørsmålet om forordningen fremdeles gjaldt. Om så var tilfelle, mente Sivertson, så burde den oppheves. På Stortinget var det advokaten og christianiarepresentanten S. A. W. Sørensen som samme år satte frem forslag om det, men uten å vinne frem.⁶⁸

Myndighetene synes også å ha vært i tvil om den fortsatt var gjeldende. Flere jurister reiste tvil om dette. At den aldeles likevel ikke var en sovende bestemmelse, fikk 19 bønder i Setesdalstraktene erfare i 1836, da de ble dømt til fengsel på vann og brød for brudd på forordningen.⁶⁹

I 1836 tok haugianerne initiativet i saken og fremmet tre forslag til opphevelse av den. Saken vant ikke frem da heller, og fortsatte deretter å sirkulere i alle Storting frem til 1842. Etter at Stortinget for tredje gang hadde vedtatt å oppheve den, ble den, mot kongens maksimalt utsettende veto, opphevet i 1842. Dermed var en milepæl i arbeidet for å fremme større grad av trosfrihet vunnet, og opphevelsen av denne forordningen utløste et skred som i løpet av under ti år feide vekk de aller fleste formelle bestemmelsene som la hindringer i veien for trosfrihet i Norge.⁷⁰

I 1845 kom et lovforslag opp i Stortinget om å gi de såkalte dissenterne fri religionsutøvelse. Dissenterne var kristne grupper som stod utenfor den lutherske statskirken. Eksempler på slike grupper var katolikker, baptister, metodister og kvekere.

I dette spørsmålet nølte imidlertid haugianerne. Gruppen delte seg i tre fraksjoner i synet på lovendringen; en gruppe ville ha forslaget lagt bort, en annen ville ha forslaget sendt tilbake til komiteen som hadde behandlet saken fordi de mente revisjonen var for omfattende. De

⁶⁷ Wiig Sjursen 1997, pp 92-93.

⁶⁸ Se Steinar Supphellen, Konventikkelplakatens historie 1741-1842, Trondheim Studies in History, Trondheim 2012.

⁶⁹ »I virkeligheten hadde myndighetene ingen mulighet til å stanse den veldige oppblomstring av den frie legmanns- og forsamlingsvirksomhet som fant sted etter 1814. Likevel forekom det hele tiden spontane og lokale forfølgelser mot haugianerne og andre frie retninger. Så sent som i 1836 ble 19 bønder fra traktene sør for Setesdal dømt til fengsel på vann og brød for brudd på Konventikkelplakaten. Ja, endog i 1842 truet Suldals-presten med å bruke forordningen mot haugianske legpredikanter». Se Wiig Sjursen 1997, pp 92-93.

⁷⁰ For en samlet framstilling av endringene i religionsfriheten 1842-1951, se Aage Skullerud, Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene, Universitetsforlaget, Gjøvik 1971, 155 pp.

ønsket å begrense religionsfriheten til de dissenterne som allerede hadde etablert seg i landet. Ole Gabriel Ueland, var i denne gruppen.

Den tredje fraksjonen bestod av haugianeren Sæther, støttet av Peder Soelvold. De ønsket full religionsfrihet i Norge, både for kristne og ikke kristne religionssamfunn. De stoppet ikke der, men gikk videre og satte frem forslag om å endre Grunnlovens § 92 slik at embetsmenneskes bekjennelsesplikt ble begrenset til å gjelde embeter i statskirken og ved domstolene.⁷¹

I spørsmålet om jødernes adgang til riket, var det lenge en motstand blant bonderepresentantene. Stortingshaugianerne var delt i synet på denne saken, men ved den siste voteringen i Stortinget i 1851, da spørsmålet ble endelig avgjort, stemte samtlige haugianere for å gi dem adgang til riket.⁷²

7.3.5 En liberalistisk, vekstvennlig næringspolitikk

På det økonomiske området innebar bondepolitikken en kamp for en liten, nøysom stat, indre og ytre frihandel, med kamp for lave skatter og økt liberalisme i handel og produksjonsliv som fremste kjennetegn.⁷³

I arbeidet for et fritt, indre marked i Norge ble dette i første rekke en kamp for å få fjernet monopoler og privilegier, slik at man kunne slippe friere til i konkurransen om produksjon og omsetning i bygd og by.

Fra 1830-tallet løsnet liberaliseringen av produksjon og handel. Landet fikk en ny håndverkslov i 1839, og handelen ble vesentlig friere i løpet av 1840-tallet.

De lange linjene i liberaliseringen av håndverksproduksjonen fanges opp av årene 1839 og 1866. Inntil 1839 var håndverksproduksjon sterkt lovregulert gjennom flere titalls bestemmelser, der laugene spilte en hovedrolle i utøvelsen.

I 1839 gjorde lovgivningen slutt på laugsvesenet, ved å sørge for at ingen lenger kunne tas opp i noe laug. Dermed døde laugene langsomt ut. Etter dette kunne folk, både i bygd og by slå seg ned og leve av håndverk, i noen fag faktisk uten mesterprøve. I arbeidet med å liberalisere håndverket i 1839, var bonde- og haugianerrepresentantene en drivende kraft.

Loven av 1866 liberaliserte produksjonen enda mer ved at den avskaffet kravet om svenneprøven. Friheten var nå blitt så stor at mange ble bekymret for om kvaliteten i arbeidet kunne opprettholdes.

⁷¹ Haugianeren og skribenten Sylvester Sivertson, som ikke satt på Stortinget, men som hadde stor innflytelse på gruppen, fikk også fremlagt et lovforslag, som gikk enda lenger. Han ville gi statskirkemenighetene frihet til å kalle prestene sine selv, og på sikt, ville han skille stat og kirke.

⁷² Hvor sterkt brudd den motstanden enkelte av haugianerne viste mot dissenterloven og mot endringen av § 2 i Grunnloven var med Hans Nielsen Hauges prinsipielle syn på trosfrihetsspørsmålet er etter det vi vet ikke undersøkt. Vår foreløpige hypotese er at i disse sakene var det trolig Ingebrigt Sæther som var mest på linje med grunnsynet til Hauge.

⁷³ For en innføring i viktige sider ved den økonomiske politikken bondeopposisjonen førte, se Fritz Hodne, Stortingssalen som markeds plass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914, Universitetsforlaget, Oslo 1984.

Handelsvirksomheten var inntil 1842 sterkt regulert. Fra da av arbeidet både haugianerne og bonderepresentantene på Stortinget for en liberalisering. Ved innføringen av handelsloven av 1842 kunne de i byene som fylte kravene til borgerskap drive handel uten prøve på handelskunnskap. På landet var systemet annerledes. Matvarer kunne handles fritt, men man beholdt det gamle systemet med privilegerte landhandlere for resten av varesortimentet. Bonderepresentantene ønsket liberalisering og tok initiativ til en lovendring i 1857. Denne avskaffet rettighetene til privilegerte landhandlere. Loven åpnet dessuten for fri handel med langt flere varer enn før, som sukker og kaffe.

I 1866 gikk Stortinget enda lenger, handelen ble i praksis fri. Kjøpmenn på bygdene kunne til og med importere de varene de ville selge direkte fra utlandet. Utførselsretten, som byene hadde hatt, avskaffet Stortinget i 1882. Dermed var en siste særrett som byene hadde hatt i forhold til bygdene i århundrer blitt borte.

Den nye Sagbruksloven i 1818 innebar en forsiktig avregulering av sagbruksnæringen, men den ga ikke bøndene rett til å sage tømmer til eksport. Denne retten var det byborgerne som hadde. Skogbøndene ble uten tvil hardt rammet av dette systemet i de vanskelige tidene i skogbruket framover til 1840-årene. Etter en lovendring i 1854, falt restene av det gamle systemet bort fra 1860.

Konklusjonen så langt må bli at bøndene var blant de sterkeste drivende politiske kreftene i arbeidet med å skape et fritt indre marked for produksjon av håndtverksvarer, handel med matvarer og andre fornødenhetsvarer og for lokal produksjon av trelast. Dette arbeidet må uten tvil ha fremmet økonomisk vekst og utvikling på lokalt og nasjonalt plan i denne perioden.

7.3.6 Alkoholpolitikk

Et tidlig utslag av næringsliberalismen var innføringen av brennevinsloven i 1816. Lovendringen åpnet for hjemmebrenning på bygdene i stor skala, noe som resulterte i en veldig økning i forbruket av sprit. De samfunnsmessige konsekvensene ble raskt meget alvorlige, ikke minst ved at all drikkingen skapte fattigdom, redusert arbeidsproduktivitet og mer vold.

I 1830-årene kom en motreaksjon, støttet av kvinner og menn i alle samfunnsklasser. Avholdsbevegelsen fikk støtte, særlig fra bøndene på landet og hos håndverkere i byene. Stortinget begynte å arbeide med å regulere brenningen i 1836, der tanken var å få ned alkoholkonsumet og dets skadevirkninger. En drivende kraft i dette lovgivningsarbeidet var Valentin Falsen.⁷⁴

Loven kom ikke tidsnok frem til sanksjon før stortingssesjonen var over dette året. Falsen ga ikke opp, og gikk lenger i 1842 enn han hadde gjort i 1836. Han fikk vedtatt en lov som skulle forby all hjemmebrenning om ti år. Men nå nektet regjeringen sanksjon og sendte den til høring for å finne ut om folket ville støtte et så radikalt tiltak. Embetsmennene var stort sett

⁷⁴ Se omtale av saken i Bergsgård 1932, Bd I, pp 433-450

imot forslaget, kommunestyrene, med haugianerne i spissen, stort sett for. Signalene var med andre ord tvetydige.

I 1845 tok Falsen opp igjen forslaget, men nå la Ueland la fram et enda strengere lovforslag, der både produksjon og import av brennevin skulle forbys, kun med unntak for sprit til teknisk og medisinsk bruk. Økonomiprofessoren og stortingsrepresentanten Anton Martin Schweigaard støttet forslaget, og saken syntes avgjort. Men slik gikk det ikke. Embetsmannen Ludvig Kristensen Daa, stortingsrepresentant fra Akershus Amt, organiserte motstanden mot framlegget på liberalistisk grunnlag. Det hjalp heller ikke at Schweigaard ga Ueland all den støtte han kunne gi ham. Noe må gjøres nå, hevdet han, for vi har ikke lenger å gjøre med en lovgivning som gjør drikkingen til en personlig last, men nå også til en nasjonal ulykke. Under avstemningen viste det seg at forslaget til ny lov ikke fikk det nødvendige flertallet for en så drastisk forbudslinje som bonde- og haugianerrepresentantene hadde gått inn for. Fra da av ble politikken rettet inn mot en reguleringslinje.

Ueland førte riktignok tankene om forbudslinjen videre, men kom ingen vei, særlig etter at Schweigaard ga den opp. Et slikt totalforbud ville bare ende opp med mye smugling og enda mer smughandel med brennevin.

Hjemmebrenningen ble forbudt i 1848. Fra da av og senere har Stortinget ført en reguleringslinje med avgifter og andre reguleringer. Konsumet sank også drastisk; fra kanskje så mye som 20 liter ren alkohol per innbygger i 1835 til tre liter i 1857.

7.3.7 Ytre frihandel

I spørsmålet om den ytre frihandelen skapte tollspørsmål og hensynet til statsfinansene det langt vanskeligere for bonde- og haugianerrepresentantene å representere en så enhetlig opposisjon som de gjorde under arbeidet med den indre. I dette spørsmålet oppstod det dessuten klare interessemotsetninger mellom byene og landsbygdene og i noen tilfeller også mellom landsdelene, der trelasthensyn på Østlandet og fiskeriinteresser på Vestlandet og Nord-Norge kolliderte med hverandre. Det gjorde det vanskelig å forene bondeopposisjonen i synet på hvordan tollspørsmålene best kunne løses.

I arbeidet med å fremme handelen stod arbeidet med lavere toll sentralt, men det var mange hensyn å ta. For det første bestod tollsystemet av både eksport- og importtoll. Eksporttollen dempet etterspørselen etter varen på utemarkedet og hadde klare veksthemmende impulser for de næringene som bar tollene. Importtollen hadde størst konsekvenser for de innenlandske forbrukerne som var mest avhengig av de varene som var tollbelagt. Særlig problematisk var tollavgiftene på korn, men også etter hvert andre nødvendighetsvarer som sukker, kaffe og lysolje. Avveiningen mellom disse to tolltypene endte med at Stortinget la så stor vekt på eksporthensynene at det avskaffet eksporttollen i 1845.

Første gangen spørsmålet om større reduksjoner i tollene kom opp var i 1833. Bonderepresentantene gikk imot en stor reduksjon i tollene i 1833. Bare 12,5 prosent av haugianerrepresentantene var for tollnedsettelse. Holdningene deres har vært tolket som illiberale, men bakgrunnen for motstanden var pragmatisk; hensynet til budsjettbalansen i en

uroelig økonomisk tid gjorde at en betydelig reduksjon i tollene skapte fare for underskudd og uorden i statsøkonomien. Det måtte for all del forhindres. Det var viktigste grunn for at de gikk imot.

De store trekkene i billedet er ellers samling om en tollpolitikk som tok sikte på å redusere tollene på lang sikt og dermed fremme økt frihandel. På veien dit ble tolltariffene av 1842 og 1845 viktige landemerker. 1845 forsvant de siste restene av eksporttollene,

I 1851 hadde situasjonen endret seg. Da spørsmålet om reduksjon i tollene på korn kom opp, var det lite flertall som gikk inn for en moderat reduksjon. Flertallet av bøndene ønsket en sterkere reduksjon, det samme gjorde haugianerne. Hos dem var det et overveldende flertall for en langt sterkere tollreduksjon enn den det ble flertall for. Standpunktet deres var i stor grad sosialpolitisk begrunnet, ettersom de mente at i denne saken måtte hensynet til de fattige forbrukerne veie tungt.

Høydepunktet innen frihandel nådde Norge med den nye tolltariffen i 1873. Opptakten til denne kom allerede i 1865. Ueland og haugianerne, var denne gangen skeptiske til en så vidtgående reduksjon i tollene, mens bonderepresentanten Søren Jaabæk, som var en prinsippfast liberalist i økonomiske spørsmål, fikk med seg ti bonderepresentanter. Dermed var saken avgjort.

Konklusjonen på dette området må bli at bonde og haugianerrepresentantene var med på å senke tollene og skape grobunn for en større frihandel over landegrensene i vårt tidsrom. I sum fremmet dette opplagt den økonomiske veksten.

7.3.8 En liten, liberal rettsstat

Haugianerne arbeidet også for å fremme en billig og nøysom stat. De levde selv personlig etter prinsippet om gudsfrykt med nøysomhet og forventet at staten også skulle gjøre det. Sammen med sparepolitikken ble derfor en forsiktig og ansvarlig budsjettpolitikk et grunnleggende trekk ved bonde- og haugianerpolitikken gjennom hele vår periode. Dessuten arbeidet de for å få redusert de pliktene som bøndene ensidig var pålagt i form av veibygging, veivedlikehold, skyssplikt og militærtjeneste.

Et annet viktig trekk ved politikken var at de holdt på prinsippet om lave skatter. Et indirekte skattesystem, med inn- og utførselstoll, skulle forbli ryggraden i finansieringen av staten. Den direkte statsskatten klarte de å fjerne i 1837 og de holdt denne også borte til 1892.

Bondeopposisjonens sparepolitikk reiste mange kritiske røster både i datiden og i ettertid. Ikke minst utløste debattene om bevilgninger av pensjoner til avgåtte embetsmenn mange ganger mye harme, for ikke å si raseri. Bøndene var knipne i disse sakene og fikk høre at det var både gjerrige og hjerteløse pengepugere.

Bondeopposisjonen kuttet dessuten i budsjettforslagene regjeringen la frem for Stortinget. Ueland skrøt gjerne av at han hadde spart landet for store utgifter. Vi kan utvilsomt si at dette dempet det offentlige forbruket og de offentlige investeringene i infrastruktur. Men vi må da huske på at den overveldende delen av statsutgiftene ikke gikk til slike tiltak. I 1840-årene

gikk en svært stor andel av statsutgiftene til lønninger til ansatte i statstjenesten og til militærvesenet. Dalerne forsvant selvfølgelig ikke, de skiftet bare ikke eier. Og det kan kanskje være like rett å si at samfunnsnyttene av en daler var vel så stor i lommen til en bonde som den var i hånden til en embetsmann i denne perioden.

Fjerningen av eksporttollene ga økte muligheter til ekspansjon i internasjonale markeder. Ikke minst gjaldt dette trelastindustrien, der de nye mulighetene for bøndene til selv å eksportere innebar økte lokale inntekter.

Tollpolitikken førte til større import av matkorn og større velferd, ikke minst for den fattige delen av befolkningen. Den fremmet videre framveksten av nye og større handelsmøller og dermed nye arbeidsplasser i distriktene. Den bidro ellers til å holde lønningene nede og slik holde konkurransekraften i norsk eksportindustri oppe. Den bidro også til omstilling av landbruket i retning av økt produksjon av matvarer som kjøtt, melk, egg og ost. Denne produksjonen skapte etter hvert tusenvis av nye arbeidsplasser i foredlingsindustrien samtidig som inntektsmulighetene økte for de bøndene som foredlet noe av matvarene selv.

8. Sammenfatning og utsyn

I løpet av den første halvdel av 1800-tallet gikk Norge inn i en fase preget av langt høyere vekst i økonomien enn før. Temaet i denne artikkelen er hvordan haugianerne bidro til denne.

Forandringene må vi selvsagt se i lys av indre forhold i Norge og ytre forhold i Europa. Vi må se dem i lys av forbedringer innenfor jordbruket, konkurranseforhold, ny vitenskapelig innsikt, teknologisk endring, framveksten av en markedsøkonomi, framveksten av liberalismen, og den protestantiske arbeids- og næringslivsetikken.

Veksten i Europa på 1800-tallet var en akselererende fortsettelse av en langsom vekst som hadde pågått i flere hundre år, og som hadde hatt som resultat at Europa langsomt seilte fra de andre store kulturene hva økonomisk utvikling angikk. Veksten var også sterkere i de nordlige og vestlige deler av Europa enn i Sør og Øst.

Max Weber hevdet at protestantisk etikk, særlig den reformerte kalvinistiske, utgjorde et viktig bidrag til økonomisk vekst. Professor Richard Tawney mente at det lå en vekstimpuls i den protestantiske troen i seg selv, gjennom vektleggingen av det individuelle ansvar for egen frelse.

På 1700-tallet, da pietismen slo igjennom i de lutherske områdene, synes den dynamiske fremdriftskraften i lutherdommen å få samme omfang som i kalvinismen. Pietismen skapte en nærhet til og berøring med Gud. Opplevelsen av denne nærheten forvandlet livene og livsførselen til de som virkelig ble grepet av den. Det er i denne sammenhengen at vi må forstå Hans Nielsen Hauges liv og gjerning. Hans møte med Gud førte ham inn i to store hovedoppgaver; en som forkynner og en som samfunnsreformator. Av disse to var den første viktigst, men nesten like viktig måtte likevel arbeidet med samfunnsreformasjon bli. De to store samfunnsproblemer som måtte løses var uvitenhet og fattigdom, og botemidlene mot disse måtte bli folkeopplysning og velferdsvekst.

Programmet Hauge utviklet for å løse fattigdomsproblemet var todelt, en del var folkeopplysning, en annen del var arbeid. Dette er i tråd med Oddvar Johan Jensen studie av innholdet i de katekismene som var i bruk i Danmark-Norge på 1700-tallet, særlig Pontoppidans forklaring. I forklaringene til tre av budene vokser der frem en trosbegrunnet livsførsel som ligner nettopp det programmet Hauge iverksatte for å få bukt med fattigdommen: et liv i hardt arbeid, nøysomhet og gudsfrykt. Da lutherdommen skapte en variant av seg selv som virkelig berørte hjertene til folk, skapte den også en trosbegrunnet impuls til økonomisk vekst og samfunnsreformasjon.

Hauge ble aldri noen politiker, og i nærmere ti av sine beste år satt han i fengsel. Det ble derfor opp til bevegelsen han skapte å videreføre ideene hans. Kanskje vil en inndeling av den i fire undergrupper fange opp de viktigste i den; stortingshaugianere, lokalpolitikere i byene og herredene, gründerne og de mange tusener som utgjorde fotfolket. I sum må disse ha hatt en betydning for den økonomiske vekstprosessen. Felles for dem alle var at de ofte fremmet liberalistiske ideer. Haugianske stortingsmenn utgjorde ikke sjelden selve spydspissen i den liberalistiske leiren på Stortinget. De ønsket politisk frihet og næringsfrihet, i tillegg til religiøs frihet for seg selv.

Forkynneroppdraget i haugianismen overlevde Hauge med to generasjoner, av en rekke grunner vi ikke har kommet inn på i denne fremstillingen, overtok andre vekkelsesbevegelser det haugianske forkynneroppdraget fra rundt 1870. Men de tok vare på mye av det haugianske arvegodset, som er holdt levende helt opp til i dag.

Samfunnsreformasjonsoppdraget levde videre inntil ca 1880. Da hadde den haugianske mentaliteten erobret landet nedenfra, og slik hadde den eksplisitte politiske haugianisme, som opposisjonsbevegelse utspilt seg selv. Den økonomiske veksten og endringene i samfunnet haugianismen selv hadde vært med på å skape førte bevegelsen inn i en brytningstid. Men også her levde haugianske tanker og verdier videre.

Kilder og litteratur

Agerholdt, A. C., Den norske kvinnebevegelsens historie, Oslo 1937.

Bergsgård, Arne, Norsk historie 1814-1889, Det Norske Samlaget, Oslo 1975, 265 pp, særlig 103-130,

Bergsgård, Arne, Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken, H. Aschehoug & Co, Oslo 1932, Bind I og II, 636 pp og 579 pp.

Bondevik, Kjell, Kristent innslag i norsk politikk 1800-1930, Oslo 1975.

Dyrvik, Ståle, Året 1814, Det Norske Samlaget, Oslo 2005, 128 pp.

Dørum, Knut, «Opprør eller legitim praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca 1700-1850, i Hilde Sandvik, (red), Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 71-104.

Fergusson, Niall, Civilization. The Six Killer Aps of Western Power, Penguin Books, London 2011.

Golf, Olav, Opplysningsinteresser hos Hauge og haugianerne 1800-1860, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1958, 300 pp.

Grytten, Ola Honningdal, Hugianerne som næringslivsaktører, i Bjørg Seland (red), Gud og mammon: religion og næringsliv, Cappelen Damm Akademisk, Oslo, 2014, pp. 47-67.

Grytten, Ola Honningdal Grytten, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Review of European Studies, Vol 5, No 1, 2013, pp 31-44.

Heggtveit, H. G., Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et bidrag til dens Historie, bind 1 og 2 og bind 2 ii, Christiania 1905-1911, 1912-1920 og 1912-1920, 535 pp, 450 pp og 970 pp.

Helle, Knut, m.fl., Grunnbok i Norges historie. Fra vikingtid til våre dager, Universitetsforlaget, Oslo 2013, 569 pp

Hodne, Fritz og Grytten, Ola Honningdal, Norsk økonomi i det 19.århundre, Fagbokforlaget, Bergen 2000, 318 pp.

Hodne, Fritz, Stortingssalen som markedsplass. Statens grunnlagsinvesteringer 1840-1914, Universitetsforlaget, Oslo 1984.

Hommerstad, Marte, «Bondestrategene», i Marte Hommerstad og Morten Nordhagen Ottosen, (red)., Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite, Akademika Forlag Oslo 2014, pp 47- 59.

Hommerstad, Marte, Bonden og stemmeretten – embetsmennene og synet på stemmeretten, i Hilde Sandvik, (red), Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 105-122

Hommerstad, Marte, Politiske bønder. Bondestrategene og kampen for demokratiet 1814-1837, Scandinavian Academic Press, Oslo 2014, 345 pp,

Jensen, Oddvar Johan, De ti bud i katekismen. En kommentar til moraloppfatningen på 1700-tallet, Årbok for norsk utdanningshistorie, Årgang 30, 2013/2014, pp 55- 68.

Jonassen, Christen T., Etske systemer og økonomisk atferd, Tidsskrift for samfunnsforskning, Vol 4, 1963, pp 55-72.

Kullerud, Dag Kullerud, Hans Nielsen Hauge. Mannen som vekket Norge, Forum Aschehoug, Oslo 1996, pp 326-333.

Langhelle, Svein Ivar, Frå religiøst felleskap til personlege val, i Knut Helle, hovedredaktør, Vestlandets historie, Bind 3. Kultur, pp 107-147.

Lehman, Hartmut and Roth, Günther, Weber`s Protestant Ethic. Origins, Evidence and Context, German Historical Institute, Washington, Cambridge University Press, 1993, 397 pp.

Minde, Kjell Bjørn og Grytten, Ola Honningdal, Miljøbevisst og bærekraftig. Vekst, fordeling og forvaltning i et samfunnsfaglig perspektiv, Fagbokforlaget, Bergen 2004, 322 pp.

Mæstad, Ola, «Næringsfridom i 1814-Grunnlova. Adam Smith, Schlegels naturrett eller bondekrav på Eidsvoll», i Dag Michalsen, Forfatningsteori møter 1814, kapittel 2, pp 21-94. Oslo 2008.

Ousland, Godvin, Vekkelsesretninger i norsk kirkeliv. Hva de lærte og siktet på, Luther Forlag, Oslo 1978, 168 pp.

Ropeid, Andreas, «Misjon og bedehus», i Ingrid Semmingsen, et.al (red.) Det gjenfødte Norge, Bind 4 i Norges Kulturhistorie, H. Aschehoug & Co, Oslo 1980, pp 195-218.

Sandvik, Hilde, «Like rettigheter for kvinnene? Lovforslag og debatter 1814-1831», i Marte Hommerstad og Morten Nordhagen Ottosen, (red)., Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite, Akademika Forlag Oslo 2014, pp 127-142.

Sandvik, Hilde, Frihet og likhet også for kvinner? Debatten om ny sivillov og kvinnenes stilling i Sverige og Norge 1815-1845, i i Hilde Sandvik, (red), Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850, Scandinavian Academic Press, København 2010, pp 71-104.

Seip, Jens Arup, Utsikt over Norges historie, Bind 1: Tidsrommet 1814 – ca 1860, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1974.

Sjursen, Finn Wiig, Den haugianske periode (I). Litterær produksjon av og om Hans Nielsen Hauge og haugianerne. En bibliografi. 2.utvidete utgave, NLA-forlaget, Bergen 1993, 164 pp.

Sjursen, Finn Wiig, Den haugianske periode (III) 1796 -ca 1850. Artikler om Hans Nielsen Hauge, haugianismen og bevegelsens betydning for kultur og opplysningsarbeid, NLA-Forlaget, Bergen 1997, 147 pp,

Skullerud, Aage, Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene, Universitetsforlaget , Gjøvik 1971, 155 pp.

Smith, Adam, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, The Glasgow Edition, Liberty Fund, Indianapolis, 1981, Vol I, 1-544 pp, og Vol II, pp 545-1080.

Weber, Max, Den protestantiske etikk og kapitalismen ånd, Pax Forlag A/S, Oslo 1995, 178 pp.

Annet:

Politikerarkivet 1814-1905, NSD Data, Bergen.